

İKTİSADİ SOSYOLOJİ

ÜZERİNE NOTLAR (1)

Economia Yunanlılardan beri ayrı bir disiplinin konusu olarak görünmektedir. Yunanlılar bu kelimeyi yalnız "ev idaresi," anlamında kullanıyorlardı. İslâm devrindeki Tedbir - el - menzil, ilmî bakımdan bundan çok ilerde değildir. Ancak bu devir geniş imparatorluklarıyla site medeniyetini aşmış olduğu için uzak *Menzil*'leri idare edebilmek üzere daha esaslı *tedbirler* göstermiştir. Fakat bu yoldaki eserlerden hiç birinde henüz müsbet bir ilim vasfı yoktur.

Aristo Politique ve Ethique inde iktisadî olayların köklerini göstermeğe çalışıyordu. Ona göre bu olayların temellerini insan ruhunda, arzular ve ihtiyaçlarda aramak lâzımdır. Bu görüş zamanımızdaki psikolojik mektebe pek uzaktan başlangıç sayılsa pek de haksızlık olmaz.

Asıl iktisat ilmi büyük endüstri gelişesile beraber İngilterede doğdu. Genel olarak iktisat ilminden bahs edildiği zaman bütün eski ampirik tetkikleri bir tarafa bırakarak, İngilterede başlayan bu Economie politique hareketini gözönüne almak doğru olur. İlmî iktisadın kurucuları Economie kelimesinin yanına politique kelimesini kattılar. Maksudları iktisadın ferde ve aileye ait bir tedbir meselesi olmayıp bütün milleti ilgilendirdiğini göstermekti. Bu da 17 inci asırda monarşilerin teşekkülü ile beraber devletlerin memleket içinde ve dışındaki ekonomik düzene şekil vermek kudretine sahip olmalarından ileri geliyordu.

18. asır ortalarından beri büyük endüstrinin gelişesile paralel olarak iktisat ilminde biribiri arkasından altı cereyan doğdu.

1 — Economie politique: Bu cereyan bahsettiğimiz sebeplerden doğdu; büyük endüstrinin ilk vatanı olan İngilterede geniş mahreçlerin bulunması ve milletlerası değişim pazarlarının doğuşu üstün ekonomik kuvvetlerin serbest gelişmesine imkân verdiği için, ilk iktisat hareketi liberalizm idi.

(1) Edebiyat fakültesi sosyoloji sertifikasında 1944 - 45 senesi ikinci s6mestrinde verilmiş derslerdedir.

İktisat ilmi bu ilk şeklinde, serbest pazar üzerinde hiç bir cebrî karışma (intervention) olmadan, kendiliğinden cereyan eden ekonomik olayların kanunlarını araştıran bir ilim olmak istiyordu. Bu ilmin hedefi, ahlâkî, hukukî, siyasî olayların dışında sırf *iktisadî* olaylar olduğunu kabul etmek ve bu olayların kanunlarını bulmaktır. İnsanın nasıl hareket ettiğini, nefes aldığını anlamak için başka faktörler dışında sırf hareket ve nefes alma olaylarını tetkik ettiğimiz gibi, bu iktisatçılar da ahlâkî, dinî, hukukî, vesaire.. tesirler dışında sırf iktisadî olayların nasıl işlediğini anlamak mümkün olduğuna kanidir. Onlara göre iktisat ilminin konusu olan insan, her şeyden önce "iktisadî insan,, (homo-economicus) dır. Her türlü faktörden sıyrılmış böyle obstre bir insan var mıdır? Onun üzerinde yürütüle muhakemeler spekülâtif olmaktan yukarı çıkabilir mi? Gerçek insan bu abstre görüşün verdiği şematik tasvirden daima az veya çok ayrılacak değil midir? Eğer bu böyle ise, bu tarzda bir tetkikin ne faydası kalır; bütün bu sorular daha 18. inci asır danberi iktisad ilminin bu ilk şeklini ileri sürenlere karşı zihne gelme ğe başlayan esaslı itirazlardı. Nitekim ilk iktisad alimleri olan Adam Smith ve Ricardo ya karşı bu yolda tenkidler yükseldi.

2 inci cereyan Socialisme in açtığı iktisat görüşü idi. Socialisme liberalizme reaksiyon olarak doğdu. İlk defa, serbest pazar olaylarını tetkik eden Economie kolitique'yi tenkit etmek suretile işe girişti: Devlet kuvvetli ise serbest pazar vardır. Yeni gelişmeye başlayan küçük milletlerde aynı olaylar başka neticeler doğuruyor. Kuvvetli devletlerde de serbest pazar bazı imtiyaz sahibi insanları (toprak sahipleri ve ya zenginleri) hâkim kılmıştır. Öyle ise her şeyden önce içtimaî şart ları değiştirerek iktisadî olayların gelişmesini temin etmeğe çalışmalıdır. Hasılı socialiste lere göre, içinde bulunduğumuz içtimaî şartlar iktisadî olayların istenildiği gibi gelişmesine müsaid değildir. Bu şartlar içerisinde cereyan eden iktisadî olaylar her türlü hürlük ve eşitlikten mahrum ve içtimaî adaletden uzak neticeler doğurmaya mahkûmdur. Bunun için onlar ilimden önce ideologie yapmayı, iktisadî olaylara is tenilen şekli verebilmek için cemiyetin *ne olması lâzım geldiğini* araştırmayı tercih ettiler.

Fakat bu suretle ilmî iktisad, asıl hedeften tamamen uzaklaşmış oluyordu. Bu yoldan iktisadî olayların pozitif tetkikine girişmeğe im kân yoktu. İdeologie lerin temennileri içtimaî gerçekten çok uzak ve tatbiki imkânsız şeyler olabilirdi. Liberalistlerin hareket noktasına, yani kapitalist iktisadın sarsılmaz bir temeli olduğu mevzuasına karşı itiraz

lar ne kadar yerinde ise, sırf zihni bir şema üzerine yeni bir cemiyet plâni tasarlama yolundaki teşebbüsler de o kadar haksız idi. Bundan dolayıdır ki sonradan bazı iktisadçılar ve marxisteler bu ilk sosyalistlere, doğru olarak “ütopik sosyalizm,, hareketi adını verdiler.

3 üncü cereyan sosyalizm’e karşı reaksiyon halinde doğan “tarihi mektep,, oldu. Vakıa sosyalizm ahlâkî bir plâna göre hareket ediyor; fakat hayalden de kurtulamıyordu. İktisadî olayların nasıl olması lâzımgeldiğini tetkik ederken, “nasıl olduğu,, nu araştırmayı ihmal ediyordu. İlk defa List tarafından esas fikirleri ileri sürülen tarihî mektep birinci ve ikinci cereyanlara hücum etti: ona göre Economie politique’in konusu soyut (abstrait), ve gerçekten uzaktı. O şüphesiz yalnızca başka devreleri yıkarak meydana çıkmış ve kendisi de yine bazı devreler tarafından aşılmaya mahkûm olan bir *tarihî devre*’yi ezeli saymak hatasına kurban oluyordu. Şu halde insanı, bir somut realitenin içinde, bütün faktörleriyle beraber göz önüne almak ve onu tarihî gelişmesi içinde incelemek lâzımdır. Nitekim iktisadî olayların da, bu görüş dışında anlaşılmaları kabil değildir. Aynı suretle sosyalizmin ileriye uzanmış olan görüşünü geçmişe çevirmeli, geçmişini tanımadıkça ileri hakkında hiç bir *zihni* hükme girişmemelidir. Bundan dolayı tarihî mektep tecridciliğe (abstractionnisme), sırf zihinciliğe ve ideolojilere karşı *tarihî realiteye dönüş* diye vasıflandırılır.

4 üncü cereyan kısaca dokunmuş olduğumuz her üç harekete hücum etmek suretiyle doğan psikolojik iktisat mektebidir. O her şeyden önce Economie politique’in fazla tecridciliğine hücumla işe başladı. İktisadî olaylarda en esaslı hareket noktası olan psikolojik olayları hiç hesaba katmamış olmakla onu ittiham etti. Vakıa tarihî mektep bu eksiği tamamlıyor ve ruhi realiteyi bir dereceye kadar göz önüne alır gibi görünüyordu. Fakat iktisadî olayların tarihte nasıl *cereyan etmiş olduğunu* anlamak için bugünden hareket etmek ve şimdiki insanın nasıl çalıştığını ve işlediğini bilmek lâzımdır. Tarih, ona göre ancak bugünden hareket ederek tefsir edilmeli ve tenkit yoluyla anlaşılmalıdır. Bugüne ait olan iktisadî olayları anlamak ta insanların şuurlarını hesaba katmayı gerektirecektir. İnsanları soyut ve mekanik iktisadî birimler gibi değil, fakat duyan, düşünen, ihtiyaçları arasında mertebeler kuran ruhi varlıklar olarak tetkik etmelidir. Bu suretle onlara göre, insan ihtiyaçlarının kanunlarını tesbite çalışmak lâzımdır ki ancak bu yoldan ve o kanunlara dayanarak ekonomik olayları anlamak mümkün olabilsin.

Umumiyetle objektif görüşe (objectivisme) reaksiyon halinde do-

ğan bu cereyanın iktisat ilminin tarihinde oynadığı rol, kendinden önceki cereyanlarda birinci derecede göz önüne alı. mayan *ruhî realiteye dönüş* diye vasıflandırılabilir.

5 inci cereyan ilim olmak isteyen iktisat hareketlerinin umumî bir tetkikinden doğmuş olup, hepsinin zaafı ve meziyetlerini karşılaştırarak iktisadî olayların, ancak özel bir nevi halinde dahil bulunduğu daha geniş içtimaî olaylar kadrosu içinde tetkik edilmeleri lâzımgeldiğini ileri süren sociologique mektebin görüşüdür.

Bu cereyana göre, her şeyden önce içtimaî karakterde olan iktisadî olayların bir taraftan objektif diğer taraftan sübjektif iki cephe-leri vardır. Bu olayların objektif cephe-leri iş, mal, pazar, değişim ve istihsal vasıtaları, vesaire şeklinde görünmektedir. Sübjektif cephe-leri ise insan arzuları, ihtiyaçları, eşya hakkında verilen değer hükmü, piyasa, fiat, v.s. üzerinde umumî kanaatlerdir. Benim şu kâğıda olan ihtiyacımın artması dolayısıyla onun beş kuruşa satılması fiatının maddî vasıflarına değil, sübjektif olan ihtiyaca bağlıdır. Fakat iktisadî olayların bu sübjektif vasıfları sırf psikolojik değildir. Vakıa onlar *insanların ihtiyaçları* şeklinde görünürler. İhtiyaçları mertebelendirdiğimiz (yani bir ihtiyaçlar skalası yaptığımız) zaman minima derecesinde biyolojik, maxima derecesinde manevî olarak görünürler. Fakat bu iki kutup arasında onlar daima müşterek hayat ile çevrelenmiş, "içtimaî," dediğimiz bütün faktörler tarafından şartlandırılmış bulunurlar. Sosyolojik mektep gerek minimal gerek maximal bütün ihtiyaçların insandan insana değil, milletten millete, medeniyetten medeniyete, ve devirden devre göre değiştiğini ve ancak böyle bir tetkik içerisinde anlaşılabileceğini iddia etti.

Sosyolojik görüş içerisinde de türlü türlü tefsirler olmuştur ki bu meseleye daha ilerde tekrar döneceğiz.

6 inci cereyan, eski cereyanlardan doktrin bakımından ziyade metod bakımından ayrılan ve zamanımızın iktisatçılarının temas etmeden geçemedikleri güdümlü iktisat (*Economie dirigée*) cereyanıdır. Başında Friedmann, Rathnau ve diğer bazı iktisatçıları gördüğümüz bu hareket rationalisation, Taylorism, planning, gibi adlarla yayıldı ve modern cemiyetlerin iktisadî hareketlerinde birinci derecede rol oynadı.

Güdümlü iktisada göre iktisadî olaylar da vakıa diğer tabiat olayları tarzında bir nevi determinizme bağlıdır, fakat tabiatın bu sahasında rastladığımız muayyenlik astronomik değil, ancak fizik nevinden bir muayyenliğe benzetilebilir. Yâni iktisadî olaylar devreleri insan hayatını aşan ve büyük cycle resmeden bir determinizm değil, ancak tek-

rarları sayesinde her insanın hayat içinde kavranabilen ve bu tekrürleri kavramak suretile kendilerine intibak ve tesir etmek mümkün olan bir determinizm nevine girerler. Husuf ve kûsuf olayları gibi iktisadî olayların büyük devrelerini tamamlamasını beklemeye ve onların mukadder akışlarına boyun eymeye lüzum yoktur. İnsan nasıl fizik olayların kanunlarını keşfederek hayatına ona göre düzen veriyorsa, aynı suretle ekonomik olayların kanunlarını da keşfederek onlara uygun yaşamaya, hatta onları önlemeye elverişli bir nevi teknik yaratmaya muktedirdir. Güdümlü iktisatçılar Bacon' un şu meşhur sözünü « tabiata boyun eymek suretile ona hakim olunabilir » düsturunu iktisadî olaylara tatbik etmek isteyenlerdir.

Bu yeni cereyanı takip edenlerin yeni bir doktrinden ziyade, ancak yeni bir metot getirdiklerinden bahsedilebilir. Onlar eski teorilerden, sosyolojik iktisattan, klasik iktisattan istifade etmek, bütün iktisat bilgisini yeni içtimai ihtiyaçlara uygun yeni bir teknik haline koymak istiyorlar.

*
* * *

Zamanımıza kadar gelen ilmî iktisat tetkiklerini, aralarındaki bir çok nüans farklarına rağmen, başlıca bu altı cereyan içerisinde toplamak mümkün görünüyor. Onların da her birisi ilmin tarihî seyri içinde kendi devrine göre esaslı bir rol oynamış ve ehemmiyetini kaybetse bile yenisini hazırlamıştır. Bu cereyanlardan birinin kendinden öncekini tenkit etmesi, hakikatte, onun bütün esaslarını ortadan kaldırması demek değildir. Adam Smith den zamanımıza kalan ve bu gün de bazı kayıtlar ve şartlarla faydalanabildiğimiz bilgiler vardır. Her cereyan daha öncekinin prensipleri üzerinde münakaşada bulunurken onun tarafından aydınlanmış olan olaylardan istifade etmiş, meydana çıkardığı münasebetleri genişletmeye çalışmıştır. Economie politique, bize işin tarifi hakkında ilk temelleri, iktisadî değer ve fiat kavramlarını verdi. Ancak onun bütün araştırmaları somut (konkre) bir fizik karşısında soyut (abstre) Mekanik'in kanunları gibidir; ve onun gibi çok manzaralı ve değişebilen gerçekler muayyen bir tarihî devreye ait bir idealisation olarak doğruluğunu muhafaza eder. Bir misal alayım : Economie politique sürüm ve istek (offre et demande) olaylarını göstermek için eskidenberi Descartes mihverlerini kullanır. Sürüm ve istek kanunu genel olarak "sürüm ne kadar yüksek olursa, istek o kadar az olur," şeklinde ifade edilebilir, başka deyimle istek ve sürüm ters orantılıdır; yine bu iki olay arasınbaki münasebeti grafikte gösterecek olursak, rasyonel olarak

Descartes mihverinde isteğe mahsus olan münhani yükseldiği halde sürüme mahsus olan münhani alçalır ve bu mutlak surette daima böyle gibi görünür. Fakat tatbikatda işe daima bir çok faktörler karışmaktadır: umumi kanaatların, ahlâkın, hukukî ve dînî doktrinlerin, estetik görüşlerin, fikir hareketlerinin tesiri ile istek ve sürüm olayları inhirafı ve dalgalanmalara uğrar. O suretle, artık abstre ve rasyonel bakımdan doğru görünen bu basit grafikleri bütün faktörlerle beraber göz önüne alınca esasından değiştirmek, çok daha karmaşık grafikler ye-kûnunu hesaba katmak lâzım gelecektir. Hasılı, sürüm ve istek kanunu klasik iktisadın iddia ettiği gibi abstre ve rasyonel bir olay değil, fakat çok faktörlü, konkre (somut) bir olaydır.

Şu kısa karşılaştırma gösteriyor ki klâsik iktisadın (yahud ilk şekli ile *Economie politique*'in) bugün artık eski değerini muhafaza ettiğinden bahsedilemez. Onun bulduğu ilk münasebetler, yaptığı ilk sınıflama içerisine giren olay neveleri, ilk kavram tanımları bugün de az çok kullanılmakta olmasına rağmen izah sahasında onu tamamiyle aşmış bulunmaktayız. Artık iktisatçılar insanı bir "iktisadî insan," olarak tetkikten vazgeçmiş görünüyorlar. Hangi cereyana mensup olurlarsa olsunlar onu dar veya geniş anlamıyla içtimaî insanın bir parçası veya temeli olarak tetkik etmeye kendilerini mecbur hissediyorlar. Bu da onların hangi şekilde olursa olsun sosyolojik görüşten müstakil bir iktisat kurmak mümkün olmadığını teslim etmelerinden ileri gelmektedir. Bunun için daha ziyade teknik ve pratik endişelerle hareket eden iktisatçıların mutlaka sosyolog olmalarını beklemeye lüzum yoktur. Biz-zat devirlerinin hakim görüşü onları teknik çalışmaları içerisinde de kavramaktan geri kalmıyor.

İnsanı, sırf iktisadî dediğimiz alışveriş, istihsal veya tüketim (istihlak) gibi faaliyetleri sırasında tetkik ettiğimiz zaman onun pazarda, tarlada, evde, şehir veya milletlerarası borsasında bilerek veya bilmiyerek, istiyerek veya istemiyerek daima muhitin bütün kanaatleriyle, düşünce ve duygularıyla kuşatılmış olduğunu görüyoruz. Bunun içindir ki sırf *iktisadî* diye adlandırdığımız müstakil bir faaliyeti tetkika kalkmak gerçekte ilgisiz bir iş olacaktır. Konkre ve karmaşık olan *içtimaî insan*'ın iktisadî dediğimiz faaliyetini tetkik ederken, bütün diğer faaliyetleriyle münasebetini, onların bu özel faaliyet üzerindeki tesirlerini ve bunun bütün ötekiler üzerindeki karşılıklı tesirini göz önünde bulundurmamak ilmî bir zarurettir. Klâsik iktisadın bu yoldaki eksiklerini ilk önce tarihî mektep gördü. Fakat onu psikolojik ve sosyolojik muhtelif cereyanlar tamamladılar.

Klâsik iktisatta iktisadî olayların ilmî tetkiki için en temelli hazırlığı, bu güne kadar ana hatlarında yürünmekte olan ilk iktisadî olaylar sınıflanmasını Adam Smith yapmıştır. “Milletlerin zenginliği,” adlı büyük eserinde ortaya attığı fikirler, sonradan Marx tarafından şiddetle tenkit edilmesine ve yeni cereyanların onun üzerinde yapmış oldukları esaslı rötüslara rağmen hala temel vazifesini görmektedir. A. Smith bu eserde iş ve iş bölümü olaylarını tetkik etti. İktisadî değeri tarif etti. Fiyat ve para hakkında ilk tanımları verdi. Sürüm ve istek kanunu ve bunun tatbikatını gösterdi. İktisat ilminin kadrosunu kurdu. İktisadî olayları bugün de az çok devam ettirdiğimiz esaslara göre istihsal, değişim, iş bölümü, tüketim olayları olarak dört sınıfa ayırdı.

A. Smith daha kendi zamanında bile, şiddetli tenkidlere uğradı. Sismondi onu “zenginlerin beyannamecisi.. olmakla ittiham etti. Sismondiye göre klâsik iktisadî kuran kimse beş on kişinin gelişmesini temine çalışan dar görüşlü bir nazariyecidir. Ona göre daima yeni mahreçler bulmak suretile iktisadî gelişmeyi sonsuzca devam ettirmeğe imkan yoktur. Zira nihayet bir gün gelecek ki artık hiç bir mahreç bulunamayacaktır: O zaman yeryüzünde eşyanın fiatı düşerek umumî bir fakirleşme başlayacaktır.

Bu tenkidler sosyalizmin ağzında daha büyüdü. Sosyalistler Sismondiden çok faydalandılar. (Proudhon, Saint Simon, Fourier v. s.). Klâsik iktisat içerisinde bugüne kadar tesirleri his edilebilen ikinci mütefekkir Ricardo dur. Bu zat iş kavramını, işin tanımını genişletti. İktisadî değer ancak iş ile ölçülebileceğini gösterdi ki, bu ana fikir sonradan bütün Marx mektebinin temeli olmuştur.

İlk defa A. Smith’in iktisadî soyutculuğunu tenkid eden iş ve piyasa kavramlarında sosyal amilleri ilk defa hesaba katmaya başlayan Ricardo oldu. Onca ücreti (gündeliği) tayin eden mücerred sürüm ve istek olayı değildir. Aynı zamanda milletlerin örf ve âdetlerini göz önüne almak lâzımdır. Nitekim demografik sosyoloji cereyanından çok evvel iş bölümü ve istihşâl olaylarında nüfus sıklığının büyük rolü olduğunu gösteren yine Ricardo dur. (Sonradan Malthus onu nüfus kanunlarına ait tetkikiyle takip etmiştir.) Bütün bu hazırlanan fikirler demografik ve morfolojik karakterdeki sosyal amillerin iktisadî olaylar üzerinde tesirini göstermesi bakımından bütün sosyolojik cereyana temel olmuştur.

Klâsik iktisadın diğer bir üstadı olan Jean Baptiste Say büyük mahreçler problemini ortaya koydu : bir memlekette endüstri kalkınma-

sı oluyor. Bu olay, büyük müşteri sahalarına göre ayarlanır. Yalnız kendilerine göre istihsal yapanlar (kapalı sistemler) umumî fiatlara göre kendilerini ayarlayamazlar. İktisadî değerin ölçüsü büyük mahreçlerin istekleridir. Meselâ harp içinde İngiltere yün isteyor, Almanya krom istiyor. Biz de istihsalimizi onlara göre yaparız. Yalnız küçük istihsal milletleri için değil, aynı zamanda büyük milletler için de iş böyledir. Bu suretle J.B. Say in tetkik ettiği meseleler zamanımızda da kapalı iktisad, autarchie taraftarlarının her gün karşularına dikilen esaslı iktisadî realiteler olarak canlılıklarını ve ilmî değerlerini muhafaza etmektedir.

Sosyalizmin ilk üstadı Proudhon, "mülkiyet hırsızlıktır," diye tanımlan düsturuyla klâsik iktisada şiddetle hücum ediyordu. Bu sözde vakıa ifrat ve paradoks görülür; fakat o, bu suretle çok esaslı mühim bir meseleye girmiş oluyordu: bu da, hukukî düzen ile iktisadî olaylar arasındaki sıkı münasebetin, her hukukî düzenin bir iktisadî rejime karşılık olduğunun fark edilmeğe başlanması idi. Proudhon tarafından kaba taslak ifade edilen bu fikir sonradan K. Marx ve bütün marksocı sosyologlar, hukukcular ve iktisatçılar tarafından geliştirilmiştir. [1]

Proudhon un iktisad sahasında getirdiği ikinci yenilik kollektif işin münferid işler yekûnundan üstün olması fikridir. Proudhon bunu ispat için şu misâli veriyor: bir adam muayyen bir zaman zarfında bir yer kazıyor. Diğer biri az çok farkla aynı yeri kazar. Nihayet on adam bunların yekûnu kadar yer kazmış demektir. Fakat onların yaptıkları şeyin yekûnu on adamın bir araya gelerek yapacakları işin yekûnundan azdır. Durkheim sosyolojisinde sonradan kollektif şuurun ferdî şuurlar yekûnundan fazla olduğu şeklinde ifade edilecek olan fikrin köklerini burada buluyoruz, vakıa Proudhon bunu söylerken hakikî bir sosyoloji kurmak endişesinden çok uzak bulunuyordu. Fakat bu hazırlık onu takip edenler tarafından ilmî sahada derinleştirildi.

Karl Marx iş hakkındaki tarifinde Ricardo ya dayanıyor; içtimaî sınıf kavramı ile onu tamamliyordu.

Tarihî mektebin esasları Frederik List tarafından kurulmuş olduğugibi sonradan Schmoller, Roscher, wagner gibi iktisadçılar tarafından genişletildi. Fr. List ilk defa olarak insanların istihsal ve dolaşım bakımından bir takım tarihî devrelerden geçmiş olduklarını gösterdi. Ona göre bu tarihî safhalar tetkik edilmedikçe insanların bugünkü iktisadî hayatı anlaşılabilir. Bu tarihî görüş sonradan bütün sosyolojik iktisad görüşleri tarafından (muhtelif tarzda) benimsendi.

(1) Stammler gibi hukukcular iktisadla hukuk arasındaki bu münasebeti sistemlerinin esaslı haline gelmiştir. Fakat bu zat hukuk sahasında gaye-sebebin hakim olduğunu söyleyerek ilim sahasından çıktı.

List'in diğeri bir fikri "az ilerlemiş milletler için gümrük himayesi- nin mecburi „ olduğu kanaati idi ki, ondan sonra küçük milletlerde yahut endüstrileşme hareketine geç giren cemiyetlerde müdahaleciliğin (interventionisme) çabuk yayılmasında bu görüşün oldukça tesiri olmuş- tur. List bu esastan hareket ederek bir millette endüstri eğitiminin vasıtası olarak gümrük sisteminin nasıl kurulması lâzımgeldiğini tetkik etti.

Öteki cereyanlara göre çok daha yeni olan psikolojik mektebin (yu- karıda söylediğimiz gibi) ana fikirleri Aristoya kadar çıkarılabilir. Fa- kat sistemli şekilde ifadesi ilk defa modern felsefede sensüalist feyle- sof Condillac tarafından verilmiştir. [1]. Fransız feylesofunun felsefi gö- rüşüne bağlı olan iktisada ait bir eseri de vardır [2] ki orada psiko- lojik değer nazariyesinin esasını şu satırlarla hulâsa ediyor: "Muarızları- mız iktisadî değeri fayda üzerine dayandırmamıza yanılma göziyle ba- kıyorlar, ve bir şey kendisinin azlığı derecesinde değere sahip olur diyor lar. Azlığı derecesinde olacağını kabul edemem. Bir şeyin az olduğunu o şeyin ihtiyaçlarımıza yeter derecede olmadığına hüküm ettiğim vakit, bol olduğunu da o şeyin ihtiyaçlarımıza yeter olduğuna hüküm ettiğim zaman, fazla bol olduğunu ise o şeyin ihtiyacımızdan daha fazla oldu ğuna kail olduğum zaman kabul ederim. Hasılı ben bir maddeden bir şey yapılmadığı ve yapılamadığı zaman onu değersiz diye kabul ederim. Ve tersine olarak, o maddenin bir faydası varsa onu değerli diye kabul ederim. Ve eğer o madde faydası bakımından ve yalnız bu bakımdan bir değere sahip değilse, ne azlıkla daha küçük bir de- ğere, ne de çoklukla daha büyük bir değere sahip olacaktır.

Lâkin iktisadî değere, bizim ruhî muhakemelerimizden müstakil, eşyaya yapışık bir vasıf gibi bakılmaktadır. Bu karışık fikir yanlış bir mütalea kaynağıdır. Bundan dolayı hatırlamalıdır ki, eşyanın bir de- ğeri olması ihtiyacımıza uygun bir vasfa sahip olması demektir. Haki- katte bu vasıfları bulunmayan eşya bizim için hiç bir değere malik değildir. „

Condillac'ın yaşadığı devirde tamamen objektif değer nazariyeleri hâkim bulunuyordu. O bu sübjektif görüş ile devrinin dışına çıkmıştı. Ancak geçen asrın son senelerine doğru Avusturya mektebi, Lausanne ve Anglo - Sakson mektepleri diye tanılan yeni iktisat cereyanları Fransız filozofunun bu ana fikrini geliştirdiler.

[1] Condillac 18 inci Asırda Fransız sensüalist feylesofudur. "Heykel - insan,, nazariyesini müdafaa ettiği *Traité des sensations*'u ile meşhurdur. O bu felsefede netice- de tam bir spiritualisme'e ulaşmaktadır. (1715-1780).

[2] Condillac, *Le commerce et le gouvernement*

Avusturya mektebi Karl Menger tarafından kurulmuş ve Ferdinand Wieser tarafından devam ettirilmiştir. Bu cereyan bir kaç sene sonra dalbudak saldı. İngilterede Stanley Jevons (matematikçi, mantıkçı ve iktisatçı âlim) psikolojik mektebe aynı zamanda matematik bir şekil vermeye muvaffak oldu. Onu takip eden Clarcke ve Marshall mektebin ifratlarından kaçınmaya ve itibarını arttırmaya muvaffak oldular.

İtalyada Pantaleone, Barone; Lausanne da Jean Walras ve aynı zamanda mühim bir sosyoloğ olan Wilfredo Pareto psikolojik mektebin tanınmış mümessilleridir. Böhm-Bawerk ve Fr. Wieser cereyanın Almanyada yayılmasına ve klâsik iktisatla tarihî mektep arasında kuvvetli bir cereyan halini almasına sebep oldular.

Menger'e göre iktisadî değer eşyanın içinde bulunan bir keyfiyet değildir. Değerin esası iş ile ihtiyaçlarımız arasındaki münasebetlere dayanır. Bu teori son tahlilde, nihai fayda (*utilité marginale*) nazariyesine ulaştı. Bu son teori zamanımız iktisatçıları arasında en çok yayılmış olup ihtiyaçlarımızın mertebelendirilmesi ve ihtiyaçlar skalasının ihtimaliyet hesabıyla matematik bir şekil alması ve ihtimaliyetçi görüşle birleşmiştir.

Sosyolojik iktisat sahasındaki araştırmalar ötekilerine nazaran daha yenidir. İlk defa iktisadî olayların ferdi karakteri yerine içtimaî karakteri üzerinde ısrar eden Saint Simon olmuştur. Marx ve Engels'in gözünde artık iktisat ilmi sosyolojilerinin temeli olacak; başka deyimle iktisat bir nevi sosyolojik iktisat olarak kurulacaktır. Sociologie kelimesinin mucidi olan Auguste Comte henüz "iktisat ilmi," ni bu tarzda tesis etmek fikrinden çok uzak olduğu için doğrudan doğruya iktisatla uğraşanlar bu ismi benimsemeyi düşünmediler.

Daha sonrakilerden Stammler "iktisat ve hükûk," adlı eserinde bu ilk prensipleri yumuşatarak iktisada cemiyetin *maddesi* ve hukuka *şekil'i* gözüyle bakıyordu. Daha yakınlarda Sombart, aynı metotla iktisadî olayları cemiyet içerisinde tetkik etmektedir.

W. Pareto sosyolog sıfatıyla iktisadî olayları inceliyordu. Onun iktisadî olayların temeli saydığı *ophélimité* vasfı ancak diğer psikoloğ iktisatçıların bahsettikleri *desirabilité*'den çok farklı idi (1).

Fransada Ch. Gide iktisadî olayları içtimaî muhit içerisinde ve bütün diğer içtimaî olaylarla münasebeti içerisinde tetkik etmek lüzumundan bahsetti. Fakat bu henüz tam bir iktisadî sosyoloji tesbiti değildi.

(1) H. Z. Ülken, İçtimaî doktrinler tarihi

Çünkü burada kast edilen şey ancak müstakil ve mücerret iktisadî olayların muhtelif içtimaî amillerle iğreti münasebetleri idi.

Halbuki iktisadî olayların tetkik medodunun değiştirilmesi lâzımdı. Burada diğer içtimaî olaylarla birlikte *bütün* halinde kavramlı ve karşılıklı münasebetler vazifesini bu bütün içinde görmeli idi. Bu ise ancak klâsik iktisad kadrosunun tamamen kırılmasıyla mümkün olabilirdi.

Böyle bir teşebbüs bir taraftan iktisadî olaylarla hukukî ve ahlâkî olaylar arasındaki münasebet ve birincilerin ikincilere nasıl temel vazifesini görmekte olduğunun anlaşılmasına bağlı idi. Bu suretle muhtelif içtimaî olaylar arasındaki *tabakalanma* tamamen aydınlanmış olacaktı. Bu işin başarılması ise ancak iktisatçı ve hukukcuların araştırmalarını birleştirdikleri ve müşterek bir metot içersinde bir sosyoloji yaptıkları zamanı bekliyordu. Şimdiki halde Stammler den sonra Plehanov, Boukharine, Lapidus gibi bazı müelliflerin eserlerinde bu çalışmanın hazırlıklarını bulmak mümkünse de henüz tamamen olgun saymaya pek de imkân görünmüyor.

Diğer taraftan iktisadî olaylarla diğer içtimaî olayların münasebetini, iktisadî olayların onları ölçmeğe yaraması ve başka tabirle onlara bağlanması bakımından tetkik etmek lâzımdı ki, bu tarzda bir araştırmaya Durkheim mektebine mensup olan sosyologlardan François Simiand tarafından başlanmış olup, aynı yolda Dwelshauwers ve diğer bazı müellifler devam etmektedirler.

Maddeci denilen sosyologların araştırmaları üst yapı adını verdikleri içtimaî olayların alt yapı dedikleri iktisadî olaylara bağlılığını göstermek gayesini tâkip ettiği halde Durkheimci sosyologların araştırmaları tersine olarak iktisadî olayların “kollektif duygular,” denilen bir kavramın diğer içtimaî olaylara bağlılığını göstermektedir. Hakikatte maddeci diyalektik metodunun tam tatbiki üst ve alt yapı olayları arasında daimî bir karşılıklı tesir (inter-action) in bulunduğunu göstermeğe müsaittir. Şu halde her iki cereyana mensup sosyologların bu bakımdan ayrılışları tamamen zahirî ve tek görüşlüğünden ileri gelmektedir.

Ancak iki sosyoloji cereyanı arasındaki esaslı ihtilâf cemiyet kavramındaki ayrılıktan doğmaktadır: Durkheim mektebine göre “cemiyet basit veya mürekkep, muhtelif kısımları arasında konfisyonel bağlantı olan organik bir bütündür. Diğerine göre ise cemiyet terkihi, parçaları arasındaki tezaddan doğmakta olan dinamik bir bütündür ki, bu parçalardan her biri bir içtimaî sınıf meydana getirir. Bu suretle Durkheim mektebinin cemiyet görüşünde her türlü tezat ve terkip fikrini hariç bıraktığı için cemiyetler kendi organik bünyeleri içinde statik sistemler

halinde görülebilirler. Bir cemiyetten diğerine geçiş böyle bir telâkkiye ya morfolojik yahut ideolojik olan *ârizî* sebeplerden ileri gelebilir. Halbuki diğer görüşte içtimâî bünyelerin tekâmülü, bizzat bu bünyelerin dinamik vasıflarının neticesidir.

II

Zamanımızda iktisadî olaylara şekil vermeğe çalışan iki cereyan münakaşa halindedir.

- a) Psikolojik mektep
- b) Sosyolojik mektep

Psikolojik mektep "Viyana mektebi," diye tanılan ve Karl Menger in açmış olduğu çığırdır. Menger ilk defa iktisadî değerin, para ve fiatın sübjektif tanımile işe başladı. Ona göre iktisadî değer, bu değeri elde etmek için sarfedilen emeğe istihsal masrafına ve teknik vasıtalara, hasılı objektik unsurlara değil; fakat değeri değerlendiren insana yani eşyanın arzu edilmesine ve eşyaya karşı duyulan ihtiyaca bağlıdır. Menger in görüşü Lausanne mektebi tarafından geliştirildi. Bu mektepte jean Valras ve V. Pareto gibi büyük iktisadçıların bulunduğunu görmüştük. Bunlar sürüm ve istek kanununun şimdiye kadar yalnız sürüme birinci derecede önem vererek isteği ikinci plâna atmış olduğunu iddia ettiler: sürüm-istek grafiklerinin sırf sürüme göre yapılmış olması onları eksik bırakıyor. Bu grafikleri düzeltmek için aynı zamanda isteğe (demande) göre de grafikler yapmak lâzımdır.

İsteğe göre de grafikler yapmak demek statistiklerde sübjektif unsur, yâni ihtiyaçları ölçmek demektir. Bu suretle, psikolojik mektep ihtiyaçların alçalıp yükselmesini tâyin eden grafikler yapmak üzere matematik usulü kullandı. Bundan dolayı bu mektebe matematik mektep de denir. İngiliz matematikçilerinden, iktisadçı Stanley Jevons ilk defa sübjektif hallerin alçalıp yükselmesini statistik bir tarzde ölçmeğe çalıştı; sonradan Anglo-Sakson mektebinde Marshall, Clarke bu gibi araştırmaları geliştirdiler.

Marshall psikolojik mektebin ifratlarından kaçınmaya gayret ediyordu. Vakıa bu mektep ihtiyacı ve arzuğu fazla meydana çıkarmak yüzünden değerin objektip unsurunu sifıra indiriyor; bu suretle de ölçmenin tatbiki çok güçleşiyordu. Sırf bu yoldan hareket eden psikolog iktisadçılar çoğu kerre misallerini Robinson gibi münzevi adamların iktisadî

hayatından alıyorlar. Büyük piyasalar ve devletler-arası iktisadın objektifleşmiş fiat ve para olayları onların izahları için elverişli görünmüyordu.

Marshall bu buhrandan kurtulmak için, iktisadî değerlerde mevcut olduğunu iddia ettiği çift karakteri aynı zamanda göz önüne almak istiyordu: onun bir temeli objektif olan iş ve istihsal masrafıdır. Öteki temeli sübjektif olan *ihtiyaç* ve arzudur. Bu iki cihet bir maksadın iki biçimi gibidir ki, sürüm ve istek (arz ve talep) münasebetinde birbirine yaklaşır ve uzaklaşır. Sürümü idare eden objektif unsur, isteği idare eden sübjektif unsurdur.

İktisadcılar bu olayları daima statistik bir cepheden tetkik ediyorlardı; yani muayyen bir zamanda, muayyen bir pazardaki sürüm ve istek münasebetine göre. Halbuki Pareto dan beri (psikolojik iktisatçılarca) aynı olay dinamik bir tarzda tetkik edilmeğe başladı. Yani eski fiatların yenileri üzerine tesiri olduğu gibi, yenilerin de ileriki fiatlar üzerine tesiri vardır. Şu halde pazarın *muayyen bir anını* tetkik etmek doğru değildir. Onu bir "zaman seyri içinde,, göz önüne almalıdır.

Dış faktörlerin hesaba katılması da bu görüşü genişletti. İktisatçılarca piyasa zamandan müstakil zan ediliyordu; fakat Vicci, Pareto, ve Ch. Gide gibi iktisatçılardan beri piyasa olaylarını bütün başka faktörlerle beraber tetkik etmek ihtiyacı duyulmaya başladı. Bu "*diğer faktörler*,, siyasî muvazene, başka pazarların esiri, müşterileri ile muhtekir arasındaki münasebet, vesairedir; vakıta Warning bu son olayı inceleyen grafikler yaptı.

Burada tüketim yapanın (müstehtlikin) isteğinde hâkim olan sebepten muhtekirin isteğinde hâkim olan sebebi ayırdı. Tüketim yapanı idare eden *hayat seviyesi* olduğu halde, muhtekirin isteğini tâyin eden *fiatın değişme istikameti* dir. Bu ikisine ait, yapılan grafikler ayrı ayrı neticeler verdi. Başlangıçta sübjektif olduğu için indî (arbitraire) ve hesaba gelmez zannedilen bu teori, grafikleri sayesinde gittikçe sağlamlaşıyordu.

Bilhassa son iki noktayı hesaba katması sayesinde, bir mânâda da objektifleşiyordu. İşte bu yol onu sosyolojik görüşe götürdü.

Sosyolojik mektep üç ayrı istikametten geliyordu.

A — Yeni materyalist cereyan: - bunlar iş ve artık - değer teorisini sırf iktisat sahasından ziyade doğrudan boğruya bir sosyoloji kadrosu içinde tetkik etmektedirler (bu yolda çalışmaları bazı yeni müellifleri yu karda işaret etmiştim.)

B — Psikolojik mektebi söylemiş olduğum faktörlerle tamamlamak üzere ve az çok tarihî mektepten de istifade etmek suretile meydana çıkan cereyandır ki, buna “içtimaî iktisat,, cereyanı da deyebiliriz; izahlarında pisiko - sosyolojiktir. Bu cereyanın başında Pareto yu görüyoruz. Aynı istikamette Fransada Ch. Gide ve daha fazla sola mütemayil olan Pirou gibi iktisatçılar vardır. [1].

Pareto bir şeyin değerli olmasının arzu edilir olmasından ileri geldiğini söyleyen psikolog iktisatçılardan farklı olarak, bir şeyin arzu edilir olmasının da sırf ferdî temayüllere değil itikat ve kanaatlere bağlı olmasından doğduğunu iddia ediyor; ve bu anlamda “*ophéklimité*,” kelmesini kullanıyordu. Bu basit bir kelime değişmesi değildir; burada sosyolojik görüşe doğru daha kuvvetli bir yaklaşma his edilmektedir.

C — Fransız sosyoloji mektebinin iktisadî izahıdır. Durkheim metodunu takip eden Marcel Mauss, François Simiand bu cereyanı açmışlardır.

Simiand “Ücret ve içtimaî tekâmül,, adlı büyük eserinde ve “İktisadta pozitif usûl,, adlı küçük kitabında, bunları takip eden para ve *Phénoménoscopie* adını verdiği metoda dair bir çok etütlerinde bu yeni iktisadî görüşü müdafaa ediyor.

Mauss da, değişimin ilk şekillerine dair türlü etütlerinde bunu tamamlamaktadır. (2)

Dwelschauvers “işçi hayatı ve hayat seviyeleri,, ne dair bir kaç eserinde fransız sosyolojisinin metoduna uygun olarak içtimaî sınıf ve maaşet seviyesi meselesini tetkike, başka deyimle Marx cı sosyologların orijinal tetkik mevzuu olan içtimaî sınıf ve işçi hayatı meselesini, Durkheim sosyolojisinin organik cemiyet görüşüne ve “kollektif tasaavvur,, teorisine ircaa çalışmaktadır. [3]

[1] François Simiand, La “*théorie expérimentale en science économique positive*, Revue phil. Sept Oct. 1930 — La monnaie, la réalité sociale, Annales sociol. 1938.

[2] Marcel Mauss, Essai sur le don. Etude de sociologie économique et juridique Annee sociolog. 1918 (türkçeye çeviren, Sadri Ertem: Hibe içtimaî tetkik. 1931)- Hubert et Mauss. Melanges de sociologie religieuse, 1912

[3] M. Dwelsehauvers, La vie ouvrière et le niveau de vie F. Alcan, 1922, 2 vols. supplim. — L'évolution des besoins dans les Classes ouvrières, 1933 F. Alcan. — La théorie de l'homme-moyen, essai sur Puetelet. — Le calcul des probabilités à la portée du tout (avec Frechet). Müellif bu eserlerden ilk ikisinde içtimaî sınıf problemini kollektif tasavvur organik cemiyet telâkkisine irca etmek için bazı sosyalistler gibi aile bütçeleri, monografiler ve statistik usulünden istifadeye çalışmaktadır.

Bu fransız iktisatçı sosyologların anlayışına göre, iktisadî değerin esası kollektif tasavvurdur. İktisadî değer de diğer içtimai değerler gibi ve onlarla aynı seviyededir. İktisadî değer hükmü, ahlâkî veya dinî değer hükümleri gibi kollektif bir tasavvurdan başka bir şey değildir; ve bu anlamda o, sırf maddî bir şey sayılamaz, tersine olarak o, bütün diğer tasavvurlar gibi *mânevi*'dir.

Fakat ferdî tasavvurlar nev'inden de değildir. Yani fertden ferde değil, zümreden zümreye, medeniyetten medeniyete, devirden devire göre değişir. O halde - bu görüş içerisinde - kollektif bir tasavvur olan iktisadî değer temeli psikolojik değil, sosyolojiktir; ve bundan dolayı da objektif olacaktır. Çünkü o ferdin şuurunu aşar ve kendine nazaran objektif olmak üzere, bütün diğer şuurlarda aynı zamanda meydana çıkar.

Öyle ise iktisadî değer, kollektif tasavvurdan ibaret olan içtimai realitenin bir parçasıdır. İktisadî değer, fiat ve para, mevhum yahut itibarî bir şey değildir, gerçek bir şeydir. Onun bütün gerçekliği içtimai realitenin gerçekliğinden ileri gelir. Parada bir taraftan altın ve gümüş gibi gerçek, diğer taraftan kâğıt gibi itibarî bir vasıf görülür. Fakat hakikatte itibarî para (la monnaie fiduciaire) yalnızca kâğıt para demek değildir. Nitekim altın ve gümüş de itibarîdir. Aslında onların değerli olmaları bizim onları *değerli saymamızdan*'dır. Bu sayıs geçici dalgalınlara bağlı bir olay değildir. Çünkü yine çeşitli cemiyetleri tetkik edersek, altın ve gümüşten önce daha bir çok şeylerin para sayıldığını görürüz. Homeros medeniyetinde inekler, öküzler, insanlar değişim vasıtası idi. Etnoğrafların anlattığına göre bazı iptidailerde kumaş parçaları, boncuklar, sihirli eşya bugün de değişim vasıtası olarak kullanılmaktadır. İptidai kavimlerde değişim vasıtaları dinî ve sihrî eşyadır. İrok'lular'da paraya orenda, Algonklarda manitou deniyor. Diğer Amerika kabilelerinde, meselâ Sioux'larda wakan deniyor. Polynesia'da bunun adı "mana,"dır. Hasılı iptidailerde para ve kutsal cevher kavramları aynı kelimeyle ifade edilmektedir. Bazı yerlerde de para bir nevi *fétiche*'dir.

Çinde Ho kabilelerinde para vazifesini gören Mavu bir nevi tanrıdır. Hatta o bazan vazih olarak "para tanrısı,"dır. Pazara alışveriş giderken ona dua edilir, hububatı koruyan ve tarlalara bereketi veren odur.

Mawu Sovlui'ye edilen duaya göre piyasa işi iyi veya kötü gidebilir.

Paranın bu sihrî kuvveti değişim ile artar. İrok'lularda muhtelif kabileler ve bir kabilenin klanları arasında değiştirilen Wanpun'un veya kutsal cevherin, değişimi arttıkça değeri de artmaktadır. Aynı vaziyeti Afrika kabilelerinden bazılarında da cauri itika tında görüyoruz. Bu ne ka ar fazla değiştirilirse, her seferinde cemaat ona yeni bir şey katar ve değerinin o kadar fazla artacağına inanır.

Malinowsky, Trobriand adalarında kula ticareti dolayısıyla aynı olayları zikrediyor. Bu sihirli paraların kabileler arasında ne kadar fazla dolaşırsa değeri o kadar artmaktadır. (1) Cenubî Amerikada Tlinkit, Kwakiutl ve Haida kabilelerinde, Şimalî Amerikalı Zoni'ler arasında çok rastlanan ve iptidailere mahsus genel bir cemiyet arası değişim müessesesi olduğu görülen Potlatch'larda değiştirilen mallar değerini arttırmaktadır. Bir mal veya bir arma ne kadar çok potlaçdan geçmiş ise, bu merasimi tatbik eden fratriler arasında o kadar üstün değerli görülmektedir. [2]

[Uzun zamanlar bir çok kavimlerde *doğru* (juste) fiat kavramı sabit para kavramının ölçüsü olmuştur. Bu adet bugün de bazı kavimler arasında caridir. Meselâ Homeros tarzına yakın bir şekilde bu müessesesi Kongo da görülüyor: kılıçlar, öküzler, keçiler, bazan bir kadın ilâh.. Burada bir *fiatlar mertebelenmesi* işe karışıyor.]

Bu değişim vasıtaları onu kullanan kavmin kendisine verdiği değere göre değer almaktadır. Bir medeniyet dairesi için bu değer sabit ve objektiftir, değişmez. Fakat bu vasıfları fizik anlamda vasıflar saymamalıdır.

İşte bu delillere dayanan Fransız sosyoloji mektebi iktisadî değerlerin tek bir kelime ile "efkârı umumiye,, ye bağlı olduğunu söyler. Ona göre, sürüm ve isteği, fiatı ve parayı düzenleyen *efkârı umumiye*'dir. Bu genel kanaat iptidailerde sihrî ve dinî şekillerde görüldüğü için mana ve saire gibi mistik kuvvetlerle ifade ediliyor. İleri cemiyetlerde rasyonelleşmiş olduğu için onu vazih olarak siyasî kanaatlar, hukukî hükümler v. s.. şeklinde görüyoruz. Fakat Fransız sosyologuna göre bu hal ancak iki medeniyet arasındaki tekâmül farkından ileri gelmektedir: İptidailerde kollektif tasavvurlar veya değer hükümleri farklılaşmış olmadığı için bütün değerler dinî değer içerisinde toplanmaktadır. İleri cemiyetlerde ise iş bölümü, cemiyetin karmaşıklığı değerlerin de farklılaşmasına sebep olmuş. ve içtimai hayat tek bir değerle değil, aynı zamanda bir çok değerlerle ifade edilmiştir.

Bundan dolayı muasır cemiyette "efkârı umumiye,, denince iptida-

(1) Malinowsky, iptidailerde cürüm ve adetler, Sosyoloji dergisi I ve II

(2) Davy, La foi jurée — Hilmi Ziya, Potlaç hakkında makaleler, Felsefe ve içtimaiyat mecmuası 1927.

ilerde olduğu gibi yalnızca dinî tasavvuru değil, fakat ahlâkî, dinî, bedîî, hukukî, fikrî, siyasî.. değerlerin mecmuunu anlamalıyız. Mademki iktisadî değeri tayin eden efkârı umumiyedir; ve mademki efkârı umumiye muasır cemiyette bir çok değerler şeklinde görünmektedir. Öyle ise muasır cemiyette iktisadî değeri tayin eden içtimai değerler mecmuudur demek lâzım gelir.

O halde, bu telâkkiye göre, iktisadî olan içtimai değer diğer bütün içtimai değerlerin fonksiyonudur. Görülüyor ki burada sosyolojik mektep bir alternatif içindedir. Bu alternatif'in bir ucunda bir kısım yeni maddeci sosyologlar vardır ki, iktisadî değeri yahut işi bütün diğer değerlerin temeli sayarlar. Öteki ucunda Durkheim mektebi vardır ki, bütün içtimai değerleri iktisadî değerlerin temeli olarak görmektedir.

Acaba bu iki zıt izah tarzı nereden doğmuştur?

Bunun sebebi içtimai realitenin iki manzarası arasında gerçekten mevcut olan çok sıkı bir karşılıklı bağıllık olsa gerektir. Bu bakımdan her şeyden önce, işle değerler sistemi, veya iktisadî değerle diğer değerler arasındaki münasebeti incelemek lâzım gelecektir.

İktisadî değer içtimai işin nicelik ve tasavvur halinde ifadesidir. İçtimai iş içtimai münasebetlerin ölçüsüdür. İş, kendi mukabili (yani diğer bir iş) ile değiştirilebilen içtimai bir faaliyettir. Bu anlamda işin diğer faaliyetlerle münasebetini gözden geçirelim (1). Faraza bir çok kimse bir adamın denize düşmüş olduğunu aynı zamanda görmüş olsa böyle bir vak'a karşısında onlar türlü tarzda vaziyetler alabilecektir. Bütün bu insanlarda müşterek cihet, vak'anın psikolojik reaksiyonudur. Fakat hükümetin memuru olan dalgıç sırf vazifesini yapmak için onu kurtaracağı halde bunlardan birisi eğer iyi yüzmek biliyorsa, böyle resmî bir vazifesi olmadığı halde onu kartarmak isteyecektir. Bununla beraber dalgıcın hükümet memuru olmaması mümkündür. Batan şey bir insan veya eşya olduğuna göre onu kurtarmak için bir dalgıç ta kullanılabilir. O zaman bu bir ücret mukabilinde kurtarma işini yapacaktır. Burada ilk vaziyette hukukî, ikincide ahlâkî, üçüncüde iktisadî bir olay karşındayız. Misalimizde bu olayların birbirinden oldukça ayrıldıkları görülür. Bu ayrılış da gösteriyor ki bir çok vaziyetlerde iktisadî iş ahlakî veya hukukî işden müstakîl bir alana sahiptir.

(1) Servet Berkin, işin tarifine dair notlar, Felsefe ve içtimaiyat mecmuası, 1927 - Hilmi Ziya, umumi içtimaiyat, I «giriş», 1932 - H. Z. Ülken, içtimai teşekkülün temeli; iş; ve İ. H. Tökin'e cevap. İnsan mecmuası, 1937-38

Fakat bir de bir vitrinde reklâm edilmiş olan malları göz önüne alalım. Satın almak istediğimiz bu malların iktisadî bir değeri olduğu muhakkaktır. Fakat onların böyle bir değere sahip olmaları, veya hiç değilsen, öyle kabul edilmeleri için aynı zamanda kanunî ve meşru olmaları, güzel olmaları, kullanışlı olmaları lâzımdır. Yani kendilerinde teknik, ahlâkî, bedîî (bazan dînî) bir çok değer birleşmiş olmalıdır. Bu değerleri kendinde birleştiren bir mal birleştiremeyen bir maldan daha değerli sayılabilir. O halde iktisadî değer diğer değerlere bir bakımdan da bağlıdır. Bunun için diyebiliriz ki iktisadî değer bütün diğer içtimâî değerlerin ölçüsüdür. Yani onda içtimâî keyfiyetlerin (niteliklerin) kemîleştiğini, niceleştiğini görüyoruz. Bu anlamda iktisadî değer, değerler düzeninin barometresini teşkil eder; ve tahavvül grafiğini vermeğe yarar. Bu grafik sayesinde içtimâî hayatın dalgalanmalarını izah edebiliriz.

Bu bakımdan, genel olarak, *iktisadî* dille ifade edilmeyen içtimâî münasebet yoktur denilebilir. Hatta onunla en az ilgisi olan dînî ve ahlâkî değerlerde bile. Her fiil ya iktisadî şekilde ölçülebilen bir işe teka-bül eder; ya bir iş için yapılmıştır; yahut kendisini gerçekleştirilmeye yarayan muayyen bir iş vardır (1).

Fakat burada *iktisadî*'nin de iki anlamını ayırmalıyız. O

A) teknik ve maddî cemiyet anlamında, veya

B) bir nevi değer hükmü anlamında kullanılır.

a) *Teknik* olarak iktisadî, cemiyetin maddî temelidir; ve ona dayanan bütün değerler düzeni tarafından temsil ve ifade olunur; onları şartlandırır ve onlar tarafından düzenlenir. Bu anlamda iktisadî, organik olan insan enerjisi, toprak istihsal vasıtaları ve mahsulüdür.

b) *Değer hükmü* olarak, iktisadî, bütün diğer değerler arasında bir değerdir. Bu bakımdan o kolektif tasavvurların bir nevi'dir. Ve değerleri bu zaviyeden :

(1) Bu söz ilk bakışta şöyle açık bir itiraza sebep olabilir: Dînî ve ahlâkî değerlerin iktisadî değerle ve nicelikle ne münasebeti vardır? Fazilet ve iman miktarla ifade edilebilir mi? Meseleyi bu şekilde koyunca, şüphesiz, itiraz yerindedir. Fakat, iktisadî yalnız paraya ait şeyler demek değildir. Yine insan enerjisi, ölçü birimi ile ifade edilen ve bir şey istihsal eden bütün işler iktisadî kavramına girer. O zaman, iptidai ve ileri bütün cemiyetlerde muayyen ölçü birimi ile ifade edilemeyen faaliyet yoktur. Dînî itikatlar ve ahlâkî kanaatlar değil, fakat dînî ameller ve ahlâkî hareketler mutlaka maddî veya manevî bir işe teka-bül eder, ve nitelik olmak bakımından değerleri bozulmamak üzere, sırf ölçü ve nicelik olmak bakımından iş birimile ifade edilirler.

Nitekim bütün bu faaliyetler ancak bir iş sistemi üzerinde cereyan ettikleri için de onunla ifade slunabilirler.

1 — vasıta - değerler (iktisadî, siyasî)

2 — gaye - değerler (ahlakî, bedî, fikrî)

diye ayırmalıdır. Burada iktisad sistemi felsefî bir düzene girer.

Durkheim mektebi, teknik ve madde olarak iktisad ile değer hükmü olarak iktisadı karıştırmaktadır. Bu bakımdan onu psikolojik iktisat teorilerilerinin tadilatlı bir şekilde devamı saymak ve diğer psikolojik teorilerdeki mahzurları başka bir biçimde muhafaza ettiğini söylemek yanlış olmaz. Bu mektep cemiyeti “kollektif tasavvur,, faraziyesiyle izaha çalıştığı için iktisat alanında da teknik ve maddî olan ciheti değer hükmüne ircaa çalışmaktadır.

Fakat *iktisadî*'nin bu iki cephesini ayırdığımız zaman teknik ve maddî olan *iktisadî*'nin içtimai değerlere *temel* olduğunu, fakat bir nevi değer hükmü olan *iktisadî*'nin diğer içtimai değerlerin *fonksiyon*'u olduğunu söylemek mümkün olur, ve bu kolaylıkla anlaşılır. Bunun için dir ki biz iktisadî değer ile bütün mânevi değerler arasında karşılıklı tesir (interaction) ve karşılıklı bağılılık (interdèpendance) vardır diyoruz.

Cemiyette her istihsal tarzına bir siyasî yapı ve bir hukukî rejim karşılıktır: Tufeylî iktisada karşılık fratri şeklindeki siyasî kuruluşu, çoban ve yarı çiftçi istihsaline karşılık aşiret şeklindeki siyasî yapıyı, geniş ziraat istihsaline karşılık köle işletmesine dayanan site yapısını, feodal istihsale karşılık derebeylik rejimini, büyük endüstri istihsaline karşılık demokratik millî rejimi görüyoruz. Her istihsal tarzı kendi üzerinde kurulan siyasî ve hukukî yapıya tesir ettiği gibi, bu siyasî ve hukukî rejimler de kadroladıkları istihsal tarzı üzerine tesir ederler.

Fakat bu karşılıklı tesir vetiresi bir çok yanlış tefsirlere kapı açabilir. Meselâ Stammler bu münasebeti içtimai madde ve şekil münasebeti halinde tasarlamış; içtimai maddede hüküm süren tabii nedenlik (*causalité*) ile içtimai şekilde (yani siyaset ve hukuk alanında) hüküm süren gayelik (*finalité*) i kat'i olarak ayırmıştır. Ona göre aynı toprak ve aynı istihsal vetiresi üzerinde başka başka hukukî rejimler, yani başka başka içtimai şekiller kurulabilir. Aynı toprak üzerinde çalışan köylü bir çağda köle, diğer bir çağda serf, başka bir çağda vatandaş sayıldığına göre onların içtimai şekil bakımından rolleri değişmektedir. Stammler'e göre bu muhtelif *şeki*'leri tayin eden sebebi, içtimai maddenin mekanik determinizminde değil, bizzat bu sistemleri idare eden maddeye irca edilemiyen vasıta - gaye münasebetinde, yani gaye - sebebe aramalıdır. O bu suretle içtimai şeklin izahında determinizm dışına çıkılması lazım geldiğini söylemek istiyor.

Halbuki iptidâî feodal istihsaldeki köle rejimi tarihin hiç bir devrinde bu istihsal tarzından ve onun tekâmülünden müstakil olarak meydana çıkmış değildir. Nitekim feodal istihsalin tekâmülü de kölelik müessesesinin inihilâline ve onun yerine servage'in ve derebeylik rejiminin doğmasına sebep olmuştur. Bununla beraber köle rejiminin kuvvetle kurulduğu bir devirde feodal istihsalin inkişaf ettiği, hatta henüz tufeyli iktisat devresinde bulunan yerler üzerinde de tesirini gösterdiği vakalar görülmektedir. Nitekim demokratik milli bünyelerin Lüyük endüstri istihsalinden doğduğu kadar, bu istihsal tarzının inkişafına da sebep oldukları zamanımızda sık sık rastladığımız bir vakadır. Hasılı, cemiyetin iktisadî yapısı ile siyasî ve hukukî yapısı arasında karşılıklı tesiri görmeyen, cemiyetin alt ve üst yapılarını kat'î sınırlarla ayıran, aralarında mahiyet farkı olduğunu iddia ederek tabii vetirenin inkişafını metafizik görüşlerle bulandıran bütün teşebbüsler içtimaî madde adını verdikleri iktisadî faaliyet kadar içtimaî şekil dedikleri siyasî ve hukukî faaliyeti de dinamizmi ve tekâmülü içinde anlamak imkânından mahrumdurlar.

Aynı suretle üst yapı olaylarının alt yapı olayları yani istihsal vasıtalarının tekâmülü tarafından *mukadder bir surette* tayin edildiğini iddia eden mekanik görüş de vakıaları izah gücünde değildir. Bu takdirde bütün siyasî ve hukukî tekâmülün mukadder bir surette iktisadî tekâmül tarafından tayin edildiğini, ve istihsal vasıtaları ve yaşama şartları üzerinde içtimaî organizasyonun ve insan iradesinin hiç bir rolü olmadığını söylemek lâzım gelir ki, böyle bir iddia tarihî ve aktüel, bütün vakıalarla uyuşmamaktadır: İmparatorlukların gelişmesi ve milletler arası ideallerin (Hiristiyânlık, İslâmlık) doğuşu kölelik müessesesini nasıl ortadan kaldırmaya başladığı, millî ideallerin yayılışı muhtelif muntakalarda iktisadî kalkınmalara ve endüstrileşmelere nasıl meydan verdiği, ihtilâllerin nasıl ekonomik şartlar üzerinde müessir olduğu bu görüşle izah edilemez.

Buna karşı, *ideolojik amiller*'in yanlış tefsirinden doğan buhranlar da vardır. Meselâ Bernstein'e göre "fikirlerin hareketinin eşyanın hareketi üzerine büyük tesiri vardır. Fakat bu tesir istihsal tekâmülü ile şartlandırılmıştır. Fizikte olduğu gibi ilim ilerledikçe iktisadî amel insan zekâsının ve ilmin elinde hizmetkâr olur. İnsanlar tekâmül kanunlarını daha iyi anladıkça tarihe boyun eğecek yerde onu idare etmek melekesi artar ve kuvvetlenir.", (1) Hasılı, Bernstein *manevî ve*

[1] Bernstein, *la social -démocratie pratique, 1898*

ruhî amiller'e birinci derecede önem vererek, yalnızca istihsalin tekâmülünü şartlandırdıklarını söylediği için ona bir nevi "şartlı idealizm," demek daha doğru olacaktır.

Bu görüş ideolojik amilleri mubalâğalandırmak yüzünden insan iradesiyle iktisadî yapıya istenildiği gibi ve istenildiği kadar şekil verilebileceği neticesine varır. Vakıa yukarıda verdiğimiz misaller siyasî ve hukukî yapıların istihsal tarzları üzerindeki tesirini göstermektedir. Fakat bundan dolayı istihsal tarzlarında hâkim olan tabîî kanunlarında onları tayin etmekte olduğunu unutmak esaslı bir yanlışlık olur.

Bu tarzda tefsirlerden kaçınabilmek için her şeyden önce cemiyet telâkkisinde anlaşmak lâzımdır. Cemiyet ilk çağda Eflâtunun ve zamanımızda Hobbes veya Spencer'in tasavvur ettikleri gibi bir *uzviyet* değildir. İctimaî dediğimiz münasebetler - maddî ve manevî - öyle bir takım faaliyetler mecmuudur ki, orada her muvazene ve her şekil ancak bu faaliyetlere karışan zıt kuvvetler arasında meydana çıkar. Başka deyimle sabit, değişmez içtimaî muvazene ve şekiller bize *ıçtimaî münasebetler* dediğimiz faaliyetleri izah edemez; tersine olarak bütün bu faaliyetler bize muvakkat içtimaî muvazenelerin ve şekillerin nasıl vücuda geldiklerini izah eder. Az çok sabit gibi görülen içtimaî muvazenelerin bile içlerinden inkişaf halinde olduğu ve kendilerini meydana getiren kuvvetler değişikçe yerlerini başka muvazenelere bırakmak üzere inbilâl ettikleri görülmektedir. Akdeniz medeniyetinin inkişaf seyri iktisat ve hukuk bakımından takip edilince (1) bu hadise açık olarak görülür. Uzaktan bize mutlak ve sarsılmaz gibi görülen kast cemiyeti, veya iptidailerin klanları gibi cemiyetlere bakarak aldanmamalıdır. Kast cemiyetlerinde her yeni istilâ yani bir Kast (*caste*) meydana getirdiği ve istihsal şartlarını değiştirdiği gibi, meselâ Hindistanda garp istilâsından sonra istihsal şartlarındaki değişiklik kast rejimini de sarsmaya başlamıştır (2). Klân yapısında geri kalmış veya gerilemiş olan cemiyetlerin vaziyetleri de böyledir. Etnoğrafların bu cemiyetleri tetkike başladığı zamandan beri ne gibi değişikliklere uğradığını biliyoruz. İstilâlarla *refoulé* olan bu nevi cemiyetler en elverişsiz şartlar içerisinde geri istihsal seviyesinde kalmıya mahkûm olmuşlar; yahut nisbeten elverişli yeni şartlar onların koloniler içerisinde eski bünyelerini kaybetmelerine sebep olmuştur. Bu iptidai cemiyet şe-

(1) Bu tarzda araştırmalar yapılmıştır : Espinas'ın "Les origines de la technologie," si, Krause'nin "Evolution de la technologie," si; Levis Mumford'ın "Technics and civilisation," i, v. s.. benlardandır.

[2] *Bouglé, Essai sur le régime des castes*

killerinin ırkî farklardan ileri gelmediğinin delilleri de onlara çok yakın teşekküllerin Rusyada Mir, Yugoslavyada Zadruga, İskoçyada Klân ve Korsikada iptidai köy şekilleri içinde *indo-européen* kavimler arasında ve garp medeniyeti havzasında devanı etmesidir. Hasılı, cemiyetleri uzviyetler gibi sabit sistemler saymak (3) ve bu sistemlerde sabit morfolojiler bulmaya çalışmak içtimaî olaylar arasındaki münasebetleri anlamaya en az elverişli bir yol gibi görünmektedir. Fransız sosyologları son zamanlarda biologiste görüşe şiddetle hücum etmelerine rağmen, esaslarında içtimaî morfoloji, içtimaî fizyoloji, normal ve marazi kavramlarına bağlı kaldıkları için, bu biologique görüşün mahzurlarından tamamen kurtulmuş değildir. Fransız sosyologlarında içtimaî olayların izahına ait bütün teşebbüslerde morfolojik ve demografik şekle ve nüfusa ait kanunların yanbaşında ve onlardan daha kuvvudtle kendini gösteren bir "cemiyet ruhu,, faraziyesi bu sosyologların bir cihetten de yine tenkit ettikleri psychologiste görüşe bağlı kalmalarının neticesidir. Cemiyetler, zıt kuvvetler arasındaki azçok istikrarlı muvazeneler ve onlardan doğan şekiller diye anlaşılacak olursa cemiyetlere mahsus *specifique* vasıflar meydana çıkarılmış olacak, eskiden beri biologique ve psychologique sosyolojilerin düşmekte oldukları buhrandan kurtulmak bir dereceye kadar mümkün olabilecektir. Cemiyeti uzviyete ve ruha irca etmeyen ve kendine mahsus karakterleriyle tetkik eden böyle bir görüşün esaslı olarak tetkik etmesi lâzım gelen bu *specifique* içtimaî olay da İş'ten başka bir şey değildir (1). İşin ve işe ait vasıfların incelenmesi çok muhtemel ki bizi cemiyet hakkında başka ilimlerin yapmaya kalktıkları eski araştırmaların buhranlarından kurtaracak; ve aynı zamanda iktisadî sosyoloji ile diğer sosyoloji dalları arasındaki krrşılıklı münasebeti de açıkça görmemizi temin edecektir.

İktisadî değerin mahiyetini incelemek için her şeyden önce onunla fiyat ve fayda arasındaki münasebetleri gözden geçirmeliyiz. Fayda ve fiyat hangi şartlara bağlıdır? Böyle bir soru karşısında ilk defa kendini gösteren sürüm ve istek münasebetidir. Klâsik iktisada karşı

[1] H. Z. Ülken, içtimaî dekrinler tarihi, Biyolojik mektep, 1941

yapılan tenkitlerden beri sürüm ve istek münasebeti hayli incelenmiş, ve zamanımızda da bu meseleye dair gayet karmaşık grafikler hazırlanmıştır.

Bir Descartes mihverinde *absisse* ve *ordonnee*'lerden birisi piyasaya sevk edilen malın yükselişine yani sürüme, öteki de zamana tahsis edilecek olursa, burada sürüme ait P_1 gibi bir değeri elde ederiz. Başka şartlar altında diğer bir statistik bize P_2 ve P_3 değerlerini verecektir. Burada pek çok faktörü hesaba katığımız zaman ne yapmalıyız? Onlardan herbiri için ayrı grafikler çizebiliriz. Fakat statistikçiler işi basitleştirmek için faktörleri cemederek onların yekûnu üzerinden tek bir grafik de çizmektedirler. Birincisi türlü şartların variation'larını gösterdiği halde, ikincisi genel ihtimaliyetin tahavvülünü göstermektedir. İstek için yapacağımız ikinci bir statistik bize M_1 , M_2 , M_3 değerlerini verecektir. Sürüm ve istek değerleri tersin orantılıdır; yani biri yükseldikçe öteki alçalır.

Bu iki tip münhaninin birbirlerini katettikleri noktalar vardır: a_1 , a_2 , a_3 noktaları gibi bu noktaların arasını birleştirecek olursak, yeni bir değeri elde ederiz ki, bu da sözleşmeler (mukaveleler) münhanisidir ve sürüm ile istek arasındaki nisbetin dengesini ifade eder. Piyasada iktisadî denge denilen olayı tetkik eden ve bunu *içtimaî dinamizm* içerisinde istikrarsız bir denge olarak gören W. Pareto ilk defa bu tarzda münhaniler resmetti (1). Sonradan en karmaşık sürüm ve istek münasebetlerinde bu nevi münhanilere büyük bir önem verilmiştir.

Fakat ne kadar karmaşık olursa olsun, bir sürüm ve istek olayı daima *serbest pazar* temeli üzerine kurulmuştur: Herhangi bir değişim sisteminde, kapalı bir iktisadda, bir takas (claring) sisteminde bu olay aynı şekilde cari değildir. Şu halde onu bütün iktisadî olayların temeli saymağa hakkımız yoktur. Ancak değişimin mutlak olarak hâkim rol oynadığı serbest değişim sisteminde ve kapitalist iktisadda o esaslî ölçü gibi görünüyor. Satın almak istediğimiz eşyanın fiyatını tayin eden nedir? Şapka veya elbise almak istiyorsak, ihtiyacımız ne kadar fazla ise eşyanın fiyatı o kadar yüksek olmak lâzımdır. Fakat ihtiyacımız olduğu halde satın almak imkânımız azalabilir. O vakit bu konulan fiyatlar ne olursa olsun alınamiyacak ve yerine başka'arı konulacaktır. (Substitution=Ersats)

Et olmayınca yerine yumurta, o da olmayınca ekmek, buğday

[1] W. Pareto, *Traité de Sociologie*. - Bu zat matematik iktisad cereyanını kuranlardandır.

olmanınca patates ikame edilebilir. Bir mağazadan iki kişinin ceket almaya geldiğini farzedelim: Biri fakir, öteki zengin olsun. İkisi de aynı ceket almaya istiyorlar. Hangisinin ihtiyacı daha fazla olduğu tahmin edilebilir. Fakat satıcı ikisinden aynı fiatı isteyecektir. Ekmek ve kitaptan hangisinin insana daha lüzumlu olduğunu söylemeye ihtiyaç var mı? Fakat ikincisinin fiatı daima daha yüksektir. Sürüm ve istek kanunı malların fiatını tadil edebilir, fakat onları tayin edemez.

Sürüm ve istek tesiri altında hayat değişimleri bazı sınırlarla çevrelidir ve onları aşmaz. Meselâ kifayetsiz bir sürüm olursa, muayyen bir malın fiatı fazla yükselir. Fakat bu, ihtiyacın azalmasından ileri geldiği gibi bazı insanlarda maddeten satın alma imkânının azalmasından da ileri gelir. Sürüm ve istek kanunu bu ikinci âmilî hesaba katmıyor. Çünkü normal şartlarda da cemiyetin çeşitli tabakalarında satın alma imkânı aynı değildir. O halde içtimâî tabakalardan her birinde satın alma gücünün derecesine göre çeşitli durumlar hasıl olacak ve burada satın alma gücü en ziyade olan içtimâî tabaka fiatları tayin edecektir. Pahalılığın amilî budur. Anormal durumlarda bu farklar daha bariz ve bazan çeşitlidir.

İsteğin artmasından, sürümün azalmasından dolayı fiatlarda çok büyük bir değişiklik olur. Bazı mallar piyasada çoğaldığı veya değerini kaybettiği zaman, bu malların istihsal edilmesi imkânsız olur, ve durur. Bunun sonucunda fiatlar tekrar yükselir. Bu suretle çeşitli durumlarda fiat üzerine tesir eden sürüm ve istek değildir. Tersine olarak, sürüm ve isteğe tesir eden fiattır. Bütün bu sebeplerden dolayı fiatı sürüm ve istek kanunu ile izah edemeyiz. İstihsal masrafı fiatı tayin eder; bu ise müstahsilin ona sarf ettiği işe bağlıdır. Öyle ise eşyanın fiatını, yani iktisadî değeri tayin eden iş'dir. Değişim üzerine kurulmuş bir rejimde içtimâî işin yarattığı şekiller mal halini alır. Malların piyasada değiştirilmesi için bazı ihtiyaçların tatminine elverişli yahut klâsik iktisadın tabiriyle *kullanma değeri*'ne sahip olması lâzımdır.

Kullanma değerinden mahrum olan mahsulü kimse satın almayacak ve o, mal olmayacaktır. Her mal az veya çok inkişafı olan bir değişim sisteminin şartları içinde muayyen miktarda diğer mallarla veya para vasıtasıyla değiştirilir. Her mal bu suretle para ile ifade edilen muayyen bir fiat kazanır. Malın fiatı malların ferdî müstahsilleri arasında ve müşterilerle satıcılar arasındaki bu mücadele ile kendiliğinden kurulur. Piyasa üzerinde fiatların hareketi münferit teşeb-

büslerin faaliyetini düzenler. Ve bu faaliyetle insanların ihtiyaçları arasında bir denge (muvazene) yaratır.

Bir malın kullanma değeri yahut onun faydası, onun fizik, kimyevi, mekanik vasıflarına bağlıdır; ve satışın zarurî ilk şartını teşkil eder. Fakat fiatın mahiyetini izah edemez. Fiatı piyasa üzerinde değişim ile kurulan cemiyet uzuvları arasındaki münasebet tayin eder. Onu gerektiren amilleri malın tabii kalitelerinde değil, fakat insanlar arasındaki münasebetlerde araştırmalıdır.

İnsanlar arasındaki münasebetin tetkikına girince, malın fiatının sürüm ve isteğe göre değiştiğini görüyoruz. Fakat sürüm ve istek fiatının etrafında oynadığı seviyeyi izah etmez. Bu seviye ancak bir malın vücuda getirilmesi için zarurî olan iş masrafı ile izah edilir; buna iş değeri, yahut *mündemiç değer* (valeur immanente) denir. Ve bunun için diyoruz ki, iş değeri her malın fiatının temelini teşkil eder.

Muhakememiz bizi böylece, malın pazarın ve değişimin tabii kalitelerinden insan işine ve sosyal kalitelere götürüyor. İnsan işi en kabasından en yüksek ve mânevisine kadar bütün çeşitlerle içtimaî hayatın temelidir (1). İnsanların en yükseklerinden en iptidailerine kadar bütün ihtiyaçlarını tatmin için eşit eşyaya ihtiyaçları vardır. Bu eşya insanların eline imal edilmiş ve hazır olarak tabiat tarafından verilmez. İnsan onları türlü nisbetlerde daralan ve genişleyen bir iş sistemi sayesinde istihsal eder. Fakat insan yeryüzünde yalnız yaşayamaz ve çalışamaz. Her zaman ve her yerde cemiyet halinde yaşamaya ve çalışmaya mecburdur. İş vetiresinde insanlar birbirlerine bağıdırlar. Aralarında - budan dolayı - istihsal ve iş münasebetleri doğar. O halde iş ancak *iş organizasyonu* olarak mevcuttur.

Bir ferdin veya bir teşebbüsün işi bu suretle içtimaî bir işin ancak bir parçasıdır; ve iş münasebetleri cemiyetin bütünü ile o bütüne dahil olan içtimaî işin parçaları arasındaki rabitaları ve bunların *bölünme* tarzını temin etmelidir. Değişim üzerine kurulan iktisadın bariz karakteri, muayyen nisbette piysada ferdi teşebbüsler arasındaki mal değişiminden doğan iş masraflarının bölünmesidir. Malların değişimi insanlar arasında iş münasebetlerinin düzenlenmesinden, ayarlanmasından başka bir şey değildir. Ve kendiliğinden bu düzenleme işi, fiatın değer üstünde veya aşağısında hareket etmesi suretile meydana gelir. Bu, kendiliğinden düzenleme halinde, bir malın fiatının kendi değerine tama-

[1] İnsan mecmuası "İçtimaî teşekkülün temeli: İş," adlı makalemize ve daha sonraki sa yılarda izahlara bakın.

mile karşılık olduğu pek nadir görülür. Bu kendiliğinden düzenleme sayesinde meydana çıkan değişim üzerine kurulmuş iktisatta, istihsal mallarının dengesi, öyle ise, asla istikrarlı ve kat'i bir denge değildir. Tersine olarak, son derecede istikrarsız hareketli bir dengedir. Değer kanunu da orada aynı şekilde düzenleyici bir rol oynar. Değişim üzerine kurulmuş iktisadın kendiliğinden düzenleyici değere ihtiyacı, sırf bu düzensizliğinden dolayıdır. Değerin kökü böylece değişim üzerine kurulan iktisatta en özel içtimaî münasebetlere kadar sokulur. Aile, cemaat, hususi (özel) mektep, miras, eşrafılık, derebeylik, özel imtiyazlar ve bütün diğer özel cemiyet şekilleri burada rol oynar. Bu münasebetler kayıp olunca onların sonucu olan değer tarzı da kayıp olur.

Bu bakımdan, mündemiç - değer kullanma değerinden hissedilecek derecede ayrılır. Mündemiç değer içtimaî münasebetlerle beraber değiştiği halde kullanma değeri sabit kalır. Bu farkı derinleştirmek için işin iki tarzı, yani somut iş (abstre) ile soyut iş (konkre iş) arasındaki farkı tetkik edelim. Muhtelif zanaatlerde rastlamakta olduğumuz işler, muhtelif kullanma değerlerine ait müstahsillerin işleri ancak değişim üzerine kurulmuş bir iktisat bakımından birleşik bir kavrama irca edildikleri için birbir'erile mukayese edilebilirler.

Genel olarak bütün iş neveleri, genel olarak işe, insan enerjisinin sarfına irca edilir. Ve bu enerjinin çeşitli hallerde aldığı şekiller bir tarafa bırakılır. Enerjinin sarf edildiği özel şekline göre tetkik edilen iş somut (konkre) işdir.

Soyut iş genel olarak değeri yarattığı halde, somut iş kullanma değerini yaratır. Değişimli bir cemiyette her işin bu iki bakımdan da tetkiki zaruridir. Meselâ terzinin işi aynı zamanda hem soyut hem somut iştir. Eğer somut olmasaydı muayyen kullanma değerini de meydana getiremezdi. Öyle ise kullanma değeri işin bir mal meydana getirmesi için zaruridir. Bundan başka, değişim için cemiyette bir çok somut iş şekilleri olmalıdır. Çünkü değişim ancak çeşitli kullanma değerleri arasında mümkün olabilir. Fakat terzinin diktiği elbise kundura ile değiştirilebildiği zaman, onların karşılıklı değerlerinin mukayese si meydana çıkar. Ve terzinin işi o zaman soyut iş, yahut genel iş olarak görünür.

Muharririn, sanatkarın, öğretmenin işleri için de aynı şey söylenebilir. Bu iş şekilleri soyut iş olmaları bakımından mündemiç değere sahiptirler. Öyle ise soyut iş bakımından mündemiç değeri, somut iş bakımından ise kullanma değerini yaratırlar.

Bu fikri daha derinleştirmemiz lazımdır. Çünkü klâsik iktisattan hareket edenler çoğu kere yalnız maddî eşya istihsal eden işi somut iş diye görürler. Fikrî ve manevî işe ise, soyut iş gözüle bakarlar. Halbuki *maddî* veya *manevî* çeşitli kaliteden bütün işlerin hem soyut hem somut karakterleri vardır. Bu ayrılışın iyi yapılmaması yüzünden çoğu kerre büyük fikir ve sanat mahsullerini iş saymamak yanlışlığına düşülmüştür. Bu yanlışlık, değeri işe dayandıran sosyalistlerden bir kısmında bazan kalitenin inkârına doğru gittiği gibi, onlara hücum edenlerde de kalitenin iş kadrosile izah edileceği iddiasına sebep olmuştur. Çoğu münekkitlerin baş vurdukları delil budur ki, burada esaslarını anlattığımız soyut ve somut işler arasındaki farklar ve münasebetler açıkça görülünce bu delilin müdafaa edilebilir bir tarafı olmadığı anlaşılır.

Acaba ferdî işle içtimaî iş ayrılabilir mi? Ve esasında tamamiye içtimaî olan işin kolektif görünüşü ile ferdî görüşünü nasıl ayırmalıdır? Bu kadar tetkik ettiğimiz problem kendiliğinden bu soruyu meydana çıkarır. Bir malın değerini soyut iş tayin eder. Fakat somut özelliklerini bir tarafa bırakarak çeşitli iş şekillerini mukayese edersek muayyen bir malın istihsalinde kullanılan iş sayısını takdir için bir ölçü bir birime mühtac oluruz; bu ölçü birimi *zamandır*. Kunduracının 12 saatlik mahsulü ekmekcinin 12 saatlik mahsulüne eşit değerdedir.

Bir malı meydana getirmek için lâzım gelen zaman ne kadar fazla ise değeri o kadar yüksektir. Fakat bu hüküm bazı kayıtlara bağlıdır. Ve olduğu gibi tamim edilirse neticeleri çok garip görünür:

1 — Tenbel bir işçi çalışkan bir işçinin meydana getirdiği mal iki misli zamanda yapabilir.

2 — Abdal veya sarsak bir işçi zeki bir işçinin meydana getirdiği işi iki veya daha fazla zamanda yapabilir.

3 — Kültürü bir işçi cahil bir işçinin yaptığı işi daha az zamanda yapar; veya onun daha mükemmeli vücade getirir. İşlerin meydana gelişindeki bu fark, kısmen insan kuvvetlerinin farkından (irade, hassasiyet, zekâ), kısmen de makina ve iş vasıtalarının farkından ileri gelir, bu farklar işçinin kaliteleri bakımından da gösterilebilir:

Aynı zamanda resim yapan iki kişiden biri bir şaheser, diğeri kötü eser meydana getirebilir.

2 — Fikrî veya mânevî bir işin mahsulü seneler sonra, hatta ömür sonunda devşirileceği için mahsulünü derhal devşiren gündelik muharirlik gibi işlerle mukayese edilemez.

3 -- Bir fikir mahsulü için sarf edilen *fiili iş* (le travail effectif) ile maddî bir mahsul için sarf edilen fiili iş eşit olduğu hâlde, mahsuller eşit değildir. Meselâ *Kant*, "saf aklın tenkidi,, ni vücude getirmek için 10 sene düşünmüş, fakat 6 ayda kaleme almıştır: H psi 10,5 sene eder. Çünkü fikrî mahsulünü meydana getiren bütün önceki hazırlıklardır. Hattâ bu mahsul bir haftada bile yazılmış olsa hakikatte seneler zarfında meydana getirilmiş demektir. İşte bu durumlardan dolayı, fazla sarf edilen iş ile potentiel işi ayırmak lâzımdır.

İçtimaî iktisat, işi tetkik ederken her ikisinin de hisselerini ayırır. Bunlardan birincisine izafi olarak *ferdî iş*, ikincisine onu hazırlayan *ıçtimaî iş* diyebiliriz. Fakat cemiyetîu tekniği, işçilerin terbiye (eğitim) şartları, alışkanlıkları (itiyatları), ve iş şartları sabit değişmez, her zaman aynı miktarda değildir. Teknik inkişaf eder, işçinin kültürü, çalışma şartları değişir. Bir malın istihsalinde sosyal olarak zarurî olan *çalışma zamanı*, bu amillerle (faktörlerle) beraber değişir. Yeni bir eğitim sisteminin tatbikını bir makinanın icadı, tıbbî bir keşif bütün iş şartları üzerine müessir olarak potensial iş miktarını fiili işe nazaran çok yüksek bir dereceye çıkarabilir. İçtimaî iş ile ferdî iş arasındaki tefazul işçiye dinlenme ve düşünme imkânını verir. Bu tefazulun büyümesi, yani *John Dewey*'in tabirile *boş zaman* (loisir) in artması cemiyet refahının ve medeniyetin ölçüsüdür.

Basit iş ve kompleks iş. - Böyle bir tasnif içerisine bütün, nevi, derece, kültür, kabiliyet farkları girer. Bu farklılara göre kompleks işide bir çok katagorilere ayırmak mümkündür. Bu suretle, içtimaî işlerin mecmuunu aynı katagoriye sokan ve hepsini tek bir soyut ve basit iş şemasile izaha çalışan mekanik görüşün buhranlarından kurtulmak ve içtimaî tabakalanma içerisinde iş tenevvüü (*variété*) ve kudretin çeşitli yönlerle çevrilmek üzere türlü cemiyetlerde iş organizasyonlarının nasıl kurulduğunu anlamak mümkün olur.

Kompleks iş katagorisine, muhtelif basit işlerin bir araya gelmesinden doğan mürekkep işler, seri halinde veya paralel bir çok ameliyelerden geçmesi lazım gelen işler girebileceği gibi, aynı insanın çok kompleks bir takım beden ve ruh faaliyetlerini birleştirmek suretile meydana getirdiği yüksek dereceden işler de girebilir. Birinciler mekanik iş bölümünün dallarını teşkil etmesi bakımından unsur olarak basit işlere irca edilebilirse de, ikinciler ancak muhtelif nisbetlerde yüksek kültür seviyesine ve ruhî enerji sarfına muhtaç olduğu için onları basit işler kategorisine bağlamaya imkân yoktur. İşin sırf mekanik bir tarzda ölçülebilmesi için basit iş şemasında hâkim

olan muayyen bir ölçü biriminin bütün diğer iş nevelerine de aynı tarzda yayılabilmesi lâzım gelir. Burada bahsi geçen neveler ise bu tarzda bir yayılmanın imkânsızlığını gösteriyorlar. Şu halde olguların bize gösterdiği bu soyut veya somut, ferdî veya içtimaî, basit veya kompleks iş nevelerini müşterek bir ölçüye tâbi tutabilmek için çare, onlarda sırf iş olmak bakımından bir ölçü birimi arayacak yerde işin neticesi, yani istihsal bakımından ölçü birimi aramak ve bu ölçü birimi ile iş tenevvüleri arasındaki nisbeti daıma değışebilen bir *harici kısmet* ile ifade etmektir. Bu suretle faraza istihsal birimiz eğer 4 ise muhtelif iş nevelerinde bu harici kısmet $\frac{1}{4}$, $\frac{2}{4}$, $\frac{3}{4}$ veya $\frac{4}{4}$ olabilecek ve mahreçlerin birliği sayesinde suretler arasındaki vahdetsizliği ortadan kaldırmak kabil olacaktır.

İSTİHSAL

(Production)

İş ve iş bölümü; istihsalin teknik ve hukukî şartları. —

Modern kapitalist garp cemiyeti teknik ve hukukî bakımdan bir takım şartlar içerisinde istihsalini düzenlemektedir.

Teknik bakımdan onun içinde bulunduğu şartlar şunlardır :

1 — “İş bölümü”, denilen ihtisaslaşma alâmeti ile organlaşmaktadır. Modern cemiyetler bu hususta iptidai ve eski cemiyetlerden ayrırırlar; Onlarda işin esası *farklaşma (différenciation)* dır.

2 — Modern devrin bariz vasfı machinisme'dir. Bu bakımdan o yalnız eski cemiyetlerden değil, hatta bir iki asır önceki cemiyetlerden de ayrılır. Onlarda bile iş elle veya mahdut bir kaç aletle yapıliyordu.

Hukuk bakımından modern cemiyeti ayırd başlıca vasıflarda şunlardır :

İstihsal şekilleri istihsal rejimlerini doğurmuştur; ve onlar tarafından şartlandırılmıştır.

1 — İstihsal vasıtaları *ferdî ve özel* mülkiyetlerdir. Vakıa kapitalist iktisatta kolektif mülkiyetin de çok büyük bir hissesi olduğu yerler vardır. Ancak - bazı müstesnalarile garp cemiyetlerinde henüz ferdî mülkiyet sistemi hâkimdir.

2 — Modern kapitalist cemiyetler “sözleşme (mukavele) hürriyeti, prensibine dayanmaktadırlar. Ve ferdler mesleklerini serbestçe seçmek hakkına maliktirler. Kanunen kimse onları zorla arzusu dışında çalıştıramaz, aynı mesleki tutanlar arasında tasfiyeyi yapan *rekabet*'dir.

Kapitalist cemiyetler iş ve rekabet hürlüğü sayesinde başka devirlerin iktisadî organizasyonlarından ayrırırlar, öteki cemiyetlerde tersine olarak, *cebrî iş ve disiplinli meslek* sistemi hâkimdi, biz bu esaslara göre :

- a) İş ve iş bölümünü
- b) Maşinizmi
- c) İstihsal vasıtalarının mülkiyetini
- d) İş ve rekabet hürriyetini
- e) Bütün bunların terkibi olmak üzere kapitalizm denen büyük içtimaî teşekkülü göreceğiz. (1)

(1) Pirou'nuu “*Les cades de la vie économique*,” adlı eserinden tansifin esasları alınmıştır.

IV

İş ve iş bölümü

İş veya çalışma (travail) şuurlu içtimaî varlıklar olan insanları tabiatın bütün diğer varlıklarına ait olaylardan ayıran esaslı ve karakteristik olaydır.

İnsan iş sayesinde içtimaî ve manevî bir varlık olur. Onu yaratıcı yapan, icatlarla tabiata yenilikler katmasını ve tabiatın ilk bakışta görülmeyen münasebetlerini kavramasını temin eden, ve bu sayede tabiat üstünde manevî ve yeni bir âlem vücuda getiren iştir.

İş ilk bakışta mekanik bir olay gibi görünür. Çünkü orada adede kuvveti veya onun yardımı ile elde edilen bir takım hareketler vardır. Bu hareketler esasında kimyevî enerjinin ısıya veya mekanik harekete kalb olmasından doğarlar, bu bakımdan insan ve hayvanlar enerjiyi istihale ettiren motörlere benzetilebilir. Cansız motörlerden farklı olarak bu canlı motörler aks edilebilir (*réversible*) değildir; ve ona verilen enerjinin mutlaka kimyevî enerji olması lazımdır; bundan başka, canlı motör ancak fasıllı olarak çalışabilir: yorgunluk ve uyku ihtiyacı onun faaliyetini ister istemez böler.

İnsan motörünün tetkiki bir taraftan umumî hayatta, diğer taraftan atölyeler, mektepler, kırlalar, endüstri müesseseleri içinde yapılabilir. Birincisi insanları sanki tek başına imiş gibi göz önüne alır, onları kolektif çalışma ile ilgisizmiş gibi tetkik eder. İkincisi ise, tersine olarak onları tam bir kolektif organize faaliyet içinde tetkik eder. Bundan dolayı birincilerde iş ferdî, ikincilerde kolektif ve içtimaî olarak görünür. Fakat hakikatte bize ferdî olarak görünen iş de içtimaî işin bir parçasıdır. Çünkü burada kendisini doğrudan doğruya kuşatan bir organizasyona girmeden ve kendi başına çalışmakta olduğunu gördüğümüz insan hakikatde bir veya daha çok organizasyonlara aynı zamanda bağlı bulunmaktadır. O, ya bir ailenin parçasıdır, yahut aynı zamanda bir mektebe, bir atölyeye veya bir meslek kuruluşuna bağlıdır. İnsanın bu muhtelif küçük organizasyonlara aynı zamanda bağlı oluşu, yapmakta bulunduğu işlerin çok çeşitli olduğunu ve bu yüzden bu küçük organizasyonlar dışında tamamen serbest olarak yaptığını

zan ettiğinniz işlerin de daha yüksek dereceden karışık kolektif işler olduğunu gösterir.

Muayyen bir işi yapmakta olan, meselâ bir makinenin çarkını çeviren, fikir mahsulu vücuda getiren yuhut bir binanın nakışlarını işliyen insan sarf ettiği fizik enerjiyle beraber muhtelif nisbetlerle ruhî enerji sarf etmektedir. Şüphesiz, bu etkinlik makina çarkını çevirende en az ve fikir mahsulü meydana getirende en yüksek derecedendir. Fakat en azında bile işin her hangi ruhî bir etki olmadan meydana geleceği söylene-
mez. Bununla beraber işi, kendisinin yardımcı olan bu ruhî etkilere göre tanıtmaya da imkân yoktur. Çünkü mücerret (soyut) zihin işleri tarzında doğrudan doğruya hiç bir işe bağlı olmıyan ruhî etkiler olduğu gibi, otomatizmlerin kuvvetli yardımı ile ruhî işlevleri en aza indirilmiş olan geniş çapta işler de vardır. Hattâ bu ikinciler otomatizmleri ne kadar kuvvetli iseler sırf iş olmak bakımından o kadar çok mahsul elde ederler.

Şu halde işi elde ettiği sonuçlara göre mi incelemelidir? Vakıa her iş tek veya toplu olarak yapılsın, dâima bir şey elde etmek amacıyla yapılmaktadır. Bu tarzda şuurlu bir istihsal amacı olmayan hiç bir etkiye iş denemez. Meselâ canlıların hayatî fonksiyonlarını yapmalarından ibaret olan bütün etkiler iş olmadığı gibi, şuurlu veya şuursuz olan bir çok ruhî etkiler de belirli bir şey elde etmek amacıyla hareket etmedikleri için iş değildirler: Korkmak, hayret etmek, düşünmek, uyumak, konuşmak ilâh.. gibi.

Halbuki insanın etkileri arasından bir kısmı vardır ki sırf bir şey elde etmek amacından doğmaktadır. Bu elde edilen şeyler maddî ve manevî olabilir. Fakat onlarda dâima tabiatı vasıta olarak kullanmak ve onun unsurlarından faydalanarak onu değiştirmek esası hakimdir. İnsan, tabiatı bu tarzda *kullanma* ve *değiştirme* vetirelerinin toplamı ile tekniği, san'atı, ilmi ve değerleri meydana getirir.

Fakat bütün bu mahsullerle tabiat arasında ortaç (*intermédiaire*) olan iş eğer sırf biolojik etkilerin devamı veya psikolojik işlevlerin özel bir nev'i değilse nasıl meydana gelmektedir? «Bunu şüphesiz meydana getirici» olan insan işini başka etkilerden ayıran karakterde aramalıdır. Bu yüzden Franklin, Marx insanı «alet yapan hayvan», diye tanımladıkları gibi, Bergson da «alet yapan aletleri meydana getiren mevcut», diye tanımlamaktadır. Böyle bir tanım, işin gerçekleşmesinde birinci derecede ortaç olan organik ve ruhî vasıtalara yani ele ve zekâyâ göre yapılmıştır. Vakıa elin başka hayvanlara göre çok üstün

olan kabiliyeti yalnız insanda meydana çıkmıştır. Tarihten önceki homo faber'e ait izler bile insanı başka hayvanlardan ayıran en mühim vasfın el olduğunu göstermektedir (1). Bununla beraber yüksek maymunlara ait yeni psikoloji deneyleri onlarda da elin bir çok işlerde kullanıldığını ve onlarda da belirli bir derecede zekâ etkileri olduğunu meydana çıkardı (2). Şu kadar var ki maymun ile insan arasındaki fark yalnız bundan ibaret değildir: 1 - maymunda beyin yapısı insandan farksız ise de bedene nisbetle daha küçük ve conducteur işlevleri daha zayıftır. Bu fark insanda kışır kuruluşu (*mylinisation*) ve yüksek beyin merkezlerinin doğuşu olayına zemin hazırlar.

2 — Maymunların dişilerinde adet zamanları yoktur. Bu fark maymunların cinsî hayatı ile insanlarınki arasında esaslı farkın doğmasına sebep olur. İnsanlarda cinsî tanışıklıklar ve yasakların bu fark ile münasebeti vardır.

3 — Maymunların insandan organik yapı bakımından daha dayanıklı ve kuvvetli olmaları tabiatla münasebetlerinde bir çok ihtiyaçlarını tek başlarına başarmalarına imkân verir.

İnsandan başka hayvan nevelerinden hiç birinde bu işlevler yoktur. Karıncalar, arılar gibi mafsallılar topluluk halinde fonksiyonlarını yapmakta iseler de, henüz el ve beyin gibi organları yüksek dereceden etkileri yapmaya elverişli olmadığı için onların topluluk hayatı organik fonksiyonlarının toplamından fazla bir şey meydana getirmemektedir. Elleri, beyinleri oldukça gelişmiş olan, yüksek memelilerde ise tek başına organik ihtiyaçların başarılabilmesi imkân onların topluluk halinde ve organize bir iş içine girmelerine imkân bırakmaz.

4 — Buna bir de insanın heceli sesler çıkarabilme gücünü katmak lazımdır. Papağan, tutu kuşu gibi bazı hayvanlarda çok sınırlı derecede belirmeye başlayan bu etki insanlardaki neticeleri doğurabilecek halde değildir. Çünkü onlarda henüz beyin insanlardaki yüksek işlev derecesine çıkamamıştır.

Zikretmiş olduğumuz bütün bu farklılardan sonra, şimdi de insanla başka hayvanlar arasında birleşik olan vasıfları göz önüne almalıyız. İnsaniara mahsus sa ydığımız topluluk heyecanlarına hakikatte bir çok

(1) R. R. Schmit, L'aurore de l'esprit humain, " la source primitive de l'art ",

Payot, 1936

(2) Köhler, L'intelligence des singes supérieurs, Alcan, 1935 - L. Verksine, La connaissance chez les singe inférieur, Hermann edit. 1936

hayvan sürülerinde rastlamaktayız: Yabani atların, zebre'lerin cins taşkınlıkla birlikte olan topluluk heyecanlarına ait pek çok misaller verilmektedir (1). Kurtlarda ve diğer bazı hayvanlarda birleşik galeyenlar, taşkınlıklar, heyecanlar, birleşik korkuları herkes bilir. İnsanda cezbe ve galeyanın kökü olduğunu gördüğümüz bu taşkınlıkların başka hayvanlarda buna benzer hiç bir şey doğurmadığına dair bir âlâmetimiz yoktur. Şu kadar var ki hayvanların bu türlü taşkınlıkları tesbit edecek her türlü vasıtalarından mahrum oldukları, onu dille ifade edemedikleri, ve eğer varsa başkalarına nakil edemedikleri muhakkaktır.

Nitekim, insanlara mahsus diye kabul edilen diğer duygu ve fiil olaylarının bir çoklarından da bir çok hayvanlar tamamen mahrum görünmüyorlar. Analoji yoluyla onların sevindikleri, hayret duydukları, sadakat gösterdikleri, bazı şeylere daha kolay alıştıkları, bazı şeyleri diğerlerine tercih ettiklerine her zaman rastlanmaktadır. Bu bakımdan insanlar kadar değilse bile, onlardan bir çokları arasında da özellikler olduğu ve ferdî farkların bulunduğunu söylemek lâzımdır. Fakat buradan hemen hayvanların kişisel farkları ve kişilikleri olduğu sonucunu çıkarmak doğru olmaz. Çünkü bunların varlığını isbat edecek doğrudan doğruya deney imkânı bulunmadığı gibi, eğer varsa bütün bu olayları tesbit etmek ve onların bu suretle başkalarıyla karşılaştırılmasını temin etmek imkânı da yoktur. O suretle ki, hayvanlardan bir çoğunun karakterleri, huyları ve ruhi etkileri hakkında ancak yine biz kendi tesbit edilmiş hallerimize kıyas ederek neticeler çıkarmaktayız. Yoksa her an değişmekte olan kendi özel ve bireysel hallerimizle kıyas ederek değil.

Başka hayvanlarla insanların bu birleşik taraflarına rağmen onların bütün tabiatda hepsinden çok üstün olmalarına sebep nedir? Eğer bu soruya, sonuçları bakımından cevap vermeğe kalkılacak olursa bu şüphesiz insanın *manevî bir varlığı* olmandandır demek lazım gelir. Fakat bu manevî varlık bütün saydığımız çok karmaşık tabiat olayları arasında doğan kalitatif bir değişimin sonucudur: Yukardan beri gözden geçirdiğimiz birleşik ve farklı karakterleriyle insan, beynini, elini ve dilini başka hayvanlardan farklı şekillerde kullanmaya muvaffak olduğu içindir ki kollektif iş sahibidir; tabiatı ortaç olarak kullanarak oradan yeni mahsuller meydana getirmektedir; ve tabiata kattığı bu yaratılmış âlem sayesinde o *manevî bir varlık* olmaktadır. O suretleki *manevilik* onda bütün heyetile hazır olan bir şey değil fakat onun topluluk halinde

(1) François Picard, *Les phénomènes sociaux chez les animaux* A. Cojın, 1933 İrjö Hirn, *Der Ursprung der Kunst*, 1904 - Türkçesi: Hüseyin Cahit, Sanayii nefisenin menşeleri. —

tabiatle münasebeti sırasında meydana çıkan bütün etkilerin neticesidir. Hasılı *manevîlik*, kollektif iş karakterile diğer canlılar ve hayvanlardan ayrılan insanın bütün sosyal ve ruhî hayatının sonucudur.

İnsan ancak bir iş yapma gücünde olduğu için insandır demek, aynı zamanda insan zekâsını yaratıcı olarak kullanabildiği için insandır; yahut başka insanların güçleriyle birleştirerek devamlı değişmeleri aşan bir hale getirebildiği için insandır; «değerlere ve manevî varlığa sahip olduğu için insandır» şeklindeki tanımları da zimnen kuşatır. Daha doğrusu bu tanımlar - kendiliğinden - ortaya çıkarlar. Fakat tersini düşünmeğe imkân yoktur. Yani insan manevî bir varlık olduğu, yahut zekâsiyle tabiata hakim olduğu için iş yapma gücündedir diyemeyiz. Çünkü yukarda bahsî geçen bütün şartlardan müstakil olarak *manevî* bir varlık tasarlanabilir; ve böyle bir varlık organik ihtiyaçlara bağlı olmadığı için ondan hiç bir iş yapma (çalışma) gücü çıkmıyabilir. Kaldı ki, her türlü tabii şarttan müstakil değişmez bir mahiyet olarak, tabii olayların üzerindeki bir *manevîlik*ten bahsetmek kaabil değildir.

Diğer taraftan insanın kendisinde topluluk heyecanı, üstün zümre taşkınlığı olduğu için başka hayvanlardan ayrıldığını, manevî bir varlığa ve bu yüzden iş gücüne sahip bulunduğunu da söylemek yerinde olamaz (1). Çünkü bir az önce gördük ki bu tarzda zümre ruhları (Volkgeist) yalnız insana mahsus değildir. Onları tesbit etme gücü ise asıl bu zümre ruhunun dışında - yine bahsî geçen - başka amillerin mahsulüdür.

Birinci dereceden sosyal bir olay olan iş (çalışma), yine bütün söylediğimizden çıkmak üzere, tek adamın fonksiyonlarından doğamaz. İşin meydana gelebilmesi için her hangi bir insanın yalnız başına başaramadığı şeyi başkalarının gayretleriyle birleştirmesi lâzımdır. Sırf hayatı devam ettirmek için yapılan organik fonksiyonlar iş değildir. Avni suretle zümrenin müstahsil olmıyan her hangi bir hareket veya etkisi de iş değildir: Kuşlar, ovunlar, zümre coşkunlukları gibi. Ancak kollektif olarak yapılan ve müstahsil olan etkiler iş şeklini alabilir. Bundan dolayıdır ki her iş ancak bir organizasyonla kaimdir; bir veya bir çok organizasyonlar içerisinde meydana çıkar.

Birinci dereceden içtimaî olay olan işin ilk sonuçları pratik düşünce ve tekniktir. Fakat insan topluluklarının bütün hayatını kuşat-

(1) *Bouglé*, Les sciences sociales en Allemagne - Bu kitapta zümre heyecanı fikirlerine ve tenkidine bakınız. Bununla beraber Durkheim sosyolojisi de dinlerin menşeiini araştırırken bu fikre yaklaşıyor.

tığı için, bu hayatı gergin - gevşek, ceht - yorgunluk ve dinlenme olarak ritmik ve fasılalı devrelere böler. Böylece iş, devam edebilmek için diğer bütün etkilerden faydalanır ve kendi zıddı olan etkilerle birleşir, onlar tarafından kendi ritmini ve süresini kazanır: Organize iş içerisinde insanların duyumsal, zihinsel ve etkisel bütün ruhî hayatı rol oynar. Artık bunlar müstakil ruhî olaylar olmaktan çıkarak içtimaî iş olaylarının unsurları haline gelirler.

İptidailerde iş sırasında musiki ve raksın birlikte rol oynaması; sihir ayinlerinin, ses ve hareket ritmlerinin işte yardımcı unsurları bundandır [1]. İptidai çiftçilerde ekim, döğen, hasat, bağ bozumu, ilâh. ayinleri Yunanda Dionysos, Cybelus, ilâh. ayinleri dini, sihrî ve bedî değerlerin nasıl işle birlikte rol oynadığı ve ilk şekillerinde henüz işten ayrılmamış olduğunu gösterir. Konumuzdan fazla uzaklaşmamak için bu misalleri çoğaltmıyacağım. Fakat şu kadar söyleyeyim ki muhtelif medeniyetlerin köklerinde gördüğümüz bu olaylar işin dinden doğmuş olduğunu değil, ancak bedî, fikrî, ahlâkî türlü değerlerindirdi bir tasavvur içerisinde işle birlikte bulunduğunu ispata yarayabilir.

Eğer insan yalnızca bir şey meydana getiren işçiden ibaret olsaydı, o zaman sosyal iş olaylarından nasıl olup ta bütün bu değerlerin doğduğu ızah edilemez, hatta onların arasında hiç bir bağlantı kurmak mümkün olmazdı. Fakat böyle bir görüş ilkel temayüllerinden bütün sosyal etkilerine kadar çeşitli duygular ve fiillerden ibaret bir çok güçlere sanip olan insana nazaran hakikattan çok uzak olan sırf *mekanik* bir görüş olur. Acıkan, kızan, sevinen, seven ve ürken insan her hangi bir iş organizasyonu içinde soyut bir kadronun soyut bir unsuru tarz edilemez; tersine olarak, onun bu iş organizasyonu ancak bütün bu somut ve karmaşık olaylardan meydana çıkmıştır ve onları kadrolamaktadır. Bundan dolayıdır ki, iş olayları insanların haz ve elemelerini, karar ve davranışlarını kuşatır, onlara şekil verir ve kendi *meydana getirme* güçleri sayesinde onları devamlı bir hale koymaya (tesbite) ve ifadeye yararlar. İş olaylarının, sırf bir disiplin ve düzen olmaları bakımından bütün hayatımızı frenlemeleri, emirler ve yasaklar sistemi halinde kavramaları ve ilkel temayüllerimize vurulan bu yasakların ilkel cemiyetlerden beri dinî, sihrî yasaklar şeklinde başlayan değerler düzenini meydana getirmesi bundandır.

[1] Karl Bücher'in tetkiklerine göre sanatın menşei iştir: (K. Bücher, Arbeit und Rythmus, 1902); (Ernst Crosse, Die Anfänge der Kunst, 1900)

Bu suretle, değişen arzularımız kendisine temel olarak sabit bir düzen (ordre) bulmaya muvaffak olur; tarlalar, binalar kiyafetler, kullanılan eşya, kelimeler, bu düzenin unsurları olurlar. Onlar sayesinde ki bu, değişmeler üzerinde sabit kalana, temele, yani insanlığın manevî varlığı olan değerlere ulaşırız. Onlar sayesinde ihtiyaçlarımızda, arzularımızda ve temayüllerimizdeki birleşik ölçü vasifesini gören *faydalılık* değeri, fiat ve para; onlar sayesinde hareketlerimizin devam eden tarafını ve iş organizasyonunda onu devam ettirecek olan tarafını teşkil eden *iyilik* değeri, erdem ve saadet; yine onlar sayesinde meydana getirdiğimiz eserin (oeuvre) devam eden tarafı ve bir iş organizasyonunda duysal hayatımızı geliştiren ve devam ettiren *güzellik* değeri, san'at yaradışı meydana çıkar. Hasılı görülüyor ki içtimaî işin gelişmesi mücerret ekonomik bir olay değil; fakat müşahhas sosyal bir olaydır ve böyle bir gelişme aynı zamanda bütün içtimaî olayların gelişmesini de ifade eder. Bundan dolayıdır ki sırf mekanik işden hareket eden bütün mekanik ve tek taraflı görüşler ya haksız olarak iş olaylarıyla manevî değer olayları arasında hiç bir münasebet görmemişler; vahut da manevî olayları bu dar anlamdaki iş olaylarının zan neticesi etmişlerdir. Halbuki müşahhas bir sosyal gelişme içerisinde her iş olayı ilkel temayüllerden başlayarak bütün *bio-psychique* hayatı kavradığı için, iş olaylarının gelişmesi aynı zamanda hem teknik olayların manevî değerlere, hem de manevî değerlerin teknik olaylar üzerine karşılıklı tesir halinde bulunduğunu gösterir.

İş organizasyonunun başlıca üç şekli vardır (1):

- 1 — Farklaşmış iş
- 2 — Basit birleşik iş
- 3 — İhtisaslaşmış iş

1 — Farklaşmış iş: Aynı ferd zaman zaman türlü işleri görebilir. Bir günde veya ayrı ayrı günlerde balık avı, kara avı, çiftçilik, meyva toplamak, vesaire ile uğraşır. Evini kurar; yemeğini pişirir; esvaplarını diker. Bu tarz, ilkel iş organizasyonu tarzıdır. Zamanımız cemiyetlerinde bu farklaşmamış iş yine bazı adacıklar halinde yer bulmakta ve sürmektedir. Bu günün ev hayatında da az çok bunun rolü olduğu görülüyor. Vakıa evlerde bir dereceye kadar işler bölünmüş ise de hakim olan yine farklaşmamış şekildir.

Zamanımız çiftçiliğinde farklaşmamış iş daha barizdir. Hele küçük çiftçi tarlasında inekleri sağmak, tarlayı ekmek, eve bakmak işi gibi

(1) Bundan sonraki fasıllarda da Gaetan Pirou'nun eseri esas olarak alınmış, ihtiyaca göre bazı eksiltmeler, ilâveler veya değişiklikler yapılmıştır.

bir çok işleri nöbelleşe yapar. Büyük çiftliklerde bile ortaklar ve yarıcılara rağmen işe tamamen farklılaşmış denemez.

Halbuki zamanımız endüstrisinde ve makinenin büsbütün sokulduğu kesif çiftçilikte tamamen ihtisaslaşma prensibi hakimdir. Ticaretin bazı dallarında, hele kasaba dükkanlarında farklılaşmamış işe çok rastlanır. (Kasaba dükkanları aynı zamanda çok çeşitli şeyleri sattıkları için bu tipe güzel bir numune teşkil ederler. Bazı büyük şehirler icersinde de bu tip dükkanların devamı orada farklılaşmamış şehir tipi ve farklılaşmamış iş tarzının devam ettiğini gösterir.)

2 — Birleşik iş: Muayyen bir iş görmek için bir kaç kişinin çabalarını birleştirmeleri halidir. Birleşik iş bireysel (münferid) işden daha az yorucu olduğu için bu iş şekli - bazı şartlar altında çabuk birleşir. İşçilerin maddece birleşmesi her birinin iş muhtarlığına engel değildir. Zincirleme işde birleşik iş şekli daha açık görülmektedir: Kürekciler, demirciler, debbağlar, hamamcılar ve balıkçılarda bu zincirleme iş hâkimdir. Birleşik iş gayreti azaltır. İş kolaylaştırır, disiplin ve kolektif ritm istihsal üzerine iyi tesir eder (bu hele ağ çekenlerde çok açık görülür). Bu tarzda işte iş raksı ve müzik kolektif ritmin unsurlarıdır. İş üzerinde kurulan kolektif ritm bazan dinî karakter taşıyan (ve tarikat şeklini alan) etkiler toplamıdır ki, oradan işe bağlı bir çok değerler doğar; musiki, dinî şiir (ilâhî, psalmodie, rapsodie, hymne), nakış, resim, dans, hikâye, temsil ve saire..

Bu iş tarzı ve iş organizasyonu Folklorun konusunu teşkil eder. Bütün lonca (corporation) ve tarikat manevî hayatı, onun lâikleşen şekilleri modern iş hayatı içerisindeki arta kalanlardır.

3 — İhtisaslaşmış iş : Farklılaşmamış işte herkes zaman zaman çeşitli işler yaptığı halde ihtisaslaşmış işte herkes tek bir işten başkasını yapamaz. Birleşik işte bir *équipe*'in bütün üyeleri aynı işin aynı parçasını yaptığı halde, ihtisaslaşmış işte bir ekipin her üyesi başka türlü bir iş yapar. O halde diyebiliriz ki ihtisaslaşmış işte bir takım fertler birleşik bir işi tamamlamak hedefi ile işlerini birleştirirler. Ve bu birleşik işte herkesin hissesi ötekilerden farklıdır. (Bu söylediklerimiz Durkheim'in evrimli cemiyetlere mahsus olarak gösterdiği ve mekanik tesanüdün zıddı olan organik tesanüt için söylediklerine uygundur. Şu farkla ki birleşik iş orada bu tipe indirilmiştir.)

Tarihî evrim :

İlkel cemiyetlerde de iş bölümünün izleri görülmektedir. Orada ancak yaşa ve cinsliğe göre iş bölümü buluyoruz. Meselâ çocuklar

oyunar, büyükler çalışır, ihtiyarlar nasihat eder gibi. Fakat herkes bu devrelerden geçeceği için burada bir ihtisaslaşma yoktur. Cinsliğe göre iş bölümü ise daha esastır. Fakat bu fark da zamanımız cemiyetlerindeki gibi değildir. Kadın ile erkek arasındaki ayrılık zamanımızda daha çok içtimâî evrimin eseridir.

İptidaîlerde toprağa bağlı olan işler daha çok kadına, bağlı olmayan işlerse erkeğe aittir.

Erkekler dinî ayınlar, harp ve av yaparlar. Kadınlar çiftçilik, ev idaresi ve dikişle uğraşırlar.

İş bölümünün başka bir tarihî görünüşü de istidatlara göre farklılaşma olayıdır ki, işte modern iş bölümü buradan çıkacaktır. çeşitli kabile ve muntakalara mensup ferdlerin birbirleriyle teması gelebildikleri yerlerde bu hal görülür. Her kabilenin kendine mahsus özellikleri (balıkçılık, avcılık, çiftçilik ve neveleri, vesaire..) bu temas yerlerinde birbirleriyle karışarak istidat farklılaşması doğar. Bunun sonucu olarak iptidaîlerde ihtisaslı ferdlerin çoğu yabancılardır. Yerli halkta (autochtone) bulunmayan kabiliyetleri ile bunlar yerleşir ve tutunurlar. Doğu Almanya'da asırlarca müddet balıkçılık Slavların elinde idi. Osmanlı devletinde bir çok zanaatlar azlıkların veya batıdan gelenlerin elinde kalmıştır. Bu günkü Habeşistanda zanaatkârlar tamamiyle yabancılardır.

İhtisaslaşmış zanaatların derece derece kuruluşu son derecede ağır olmuştur. Hindistanda (M. Ö.) onuncu asırda yalnız köselecilik ve demircilik olmak üzere iki türlü zanaat vardı. Eski Yunanda Homeros devrinde ihtisaslaşmış dört zanaat vardı: madencilik, kerestecilik, köselecilik - ve alçı işleri. Yunan plâstik san'atlarının bütün güzel eserleri işte bu ilkel alçı işinden doğmuştur.

Bu ilk basit şekillerden zamanımızın çok şekilli zanaatlarına nasıl geçilmiştir?

Burada iş bölümünün ağır ağır artışına ve farklılaşmasına şahit oluyoruz. Sırf eski Yunan tarihi içinde bu artışın ve farklılaşmanın safhalarını tesbit edebiliriz. Nitekim muhtelif milletlerin tarihinde aynı karşılaştırmayı yapmakta kabildir. Anadolu Selçukî, Moğol, Osmanlı ve Türkiye cumhuriyeti devirlerini gözden geçirirsek garp Türklerinde de bir zanaatlar *ve işler* evrimini tetkik etmek mümkün olur, ne yazık ki henüz böyle bir tetkik yapılmış değildir. [1]

[1] Bu mevzuun bir kısmını «Türkiyede istihsal vasıtalarının tekâmülü» şeklinde Talebemizden Müşerref Gürkan hazırlamaktadır. Fuad Köprülü'nün «Türk hukuk ve iktisad mecmuası» nda da bazı hazırlıklar var.

Bu evrimin sonuçları şunlardır :

- 1 — Mesleklerin ihtisaslaşması
- 2 — İstihsalin mıntakalaşması
- 3 — İşlerin parçalanması

İş bölümünün tarihî gelişmesinde bu esaslara göre acaba genel bir kanun bulunabilir mi?

Eski Yunandan zamanımıza kadar zanaatların evrimine bakacak olursak çok bariz değişmeler gösterecek bir münhani elde edebiliriz. Bu münhaninin derin sebepleri vardır :

a) İş bölümü gelişmesi demografik kesifliğe bağlıdır. Bir memleket halkı ne kadar fazla ise iş bölümü o kadar belirlidir. Ancak bu sebep bazı kayıt ve şartlara bağlıdır ; yalnız başına tesir edemez. Çin ve Hint gibi dağınık çiftlik ve feodal istihsal cemiyetlerinde nüfus kesifliği bahsi geçen sonuçları doğurmuyor.

b) İş bölümü ulaştırımın kolaylık ve ucuzluğuna bağlıdır. Kolay ulaştırım nüfus kesifliğini tamamlar. İhtisaslaşmış olan mahsule uygun müşteri hazırlar. İki şartı birleştirerek Adam Smith gibi denebilir ki, iş bölümü pazarın genişliğine bağlıdır.

c) İş bölümünün gelişmesi sermayenin birikmesine ve kapitalizmin gelişmesine bağlıdır ki, hangisinin sebep hangisinin sonuç olduğunu tayin etmek güçtür.

İş bölümünün şimdiki hali. —

Zamanımız ulaştırım vasıtalarının çokluğu içtimaî münasebetlerin artışı ile bütün devirlerden ayrılır. Fransada 1901 de 6000 meslek ihtisası vardı. Almanyada 1907 de 10,000 iş çeşidi varken 1925 de bunların sayısı 13,600 olmuştur. 1909 da Fransada endüstri ve meslek adları bürosu 15,000 ad kaydediyordu. Bu rakamlar Homeros devrinden beri geçirilen büyük evrimi göstermektedir.

Aynı ihtisas içinde malı hazırlamak için geçirilen ameliyelerin sayısı da çok artmaktadır. Kunduracılıkta en aşağı 30 ameliyeden geçiyor. Bazı manifatura işlerinde Amerikada mal 200 ameliyeden sonra meydana gelmektedir. Halbuki eski işte bir mal tek adamın elinden çıkar ve bir kaç âmeliye ile biterdi.

Müşteri alanı da son derece artmaktadır : Avustralya bütün dünyaya koyun yünü, Brezilya kahve, Amerika ve Rusya petrol, ilâh.. vermektedirler. Milletler, mıntakalar, şehirler müşteri ve mal nevi hu-

susunda ihtisaslaşmaya doğru gidiyorlar. Bir şehir çıkardığı mallar içinde en çok müşteri bulduğu belirli malları daha yüksek kalitede ve mükemmel olarak çıkarıyor. Kapalı ekonomi veya autarsie metodları rağmen bu ihtisaslaşma kaybolmuyor. Eğer memleket çok büyük iş ihtisaslaşma aynı millet veya konfederasyon içinde oluyor. Değilsen takas *Claring* suretile ihtisaslaşma devam ediyor.

Şimdiki iş bölümünün sınırları :

Bütün dünyanın büyük bir atölye olmaya doğru temayülü dünyanın ayrı milletlere ve birbirine düşman büyük kapital merkezleri ayrılması esasıyla çarpışmaktadır. Milletlerden önemli bir kısmı istisnai ameliyelerinden yalnız bir kısmını yapmanın kendileri için günün birinde bir tehlike olabileceğini hissediyorlar, bu yüzden bir çok milletler, milletler arası iş bölümünü red etmeye mecbur oluyorlar. Gümrük tarifeleri, kontenjanlar koyuyorlar. Kendi memleketlerinde bir nevi millî atölye kurmaya ve kendi memleketleri halkının bütün ihtiyaçlarını aşağı yukarı doyurmaya çalışıyorlar. 1914-1918 harbinden beri bu temayül kuvvetlenmiştir. Bugün *autarsie* metodu ile dünya mikyasında iş bölümü arasında çarpışma vardır. Fakat büyük sermaye birikmesi merkezleri *autarsie*'den zarar görmediği halde, küçük milletler zarar görüyor, çünkü *autarsie* ancak ıktisadî realite olan sermaye birikmesi ile beraber gittiği taktirde muvaffak olabilir.

Bugünkü iş bölümünün boşlukları :

Büyük sermaye memleketlerinde işlerin ihtisaslaşması daima ferdlere istidatlarına karşılık gelmiyor. Meselâ Amerikadaki tramvay kazasından önemli bir kısmının vatmanların işlerine ehil adamlar olmasından ileri geldiğini *Münsterberg* istatistik ile tesbit etmiştir. *M. oie* Fransada genel iş arızalarından % 50 sinin iş ile işçi arasında ahenk yokluğundan ileri geldiğini istatistik ile gösterdi. *Bor- aux*'de yapılan bir anket çocukların % 22 sinin zanaatlarını iyi seçmelerini, % 40 nın hiç uygun olmayan işler aldıklarını, geri kalanının randımanı azaltan intibaksız durumlara girdiklerini gösterdi. Hasılı, pitalist cemiyetlerde ferdlerin % 50 si gördükleri işe intibaksız bir şekilde bulunmaktadırlar. Halbuki modern cemiyette ferd kanun gözünü işini hür olarak seçiyor. O halde neden dolayı istidatla zanaat arasında bu kadar aykırılık vardır?

Bu soruya dair de bir çok anketler yapılmıştır. Bu anketler bir naat seçiminin çoğu kere tesadüfe, moda heveslerine bağlı olduğunu göstermektedir. Meslek seçiminde moda, kadın tuvalet esvası kadar büyük hüküm sürüyor. *Intransigeant* gazetesinin yaptığı bir anket genç kızların terzi ve daktilo mesleklerine heves ettiklerini, halbuki işlerin çok yorucu olduğunu gösterdi. Tesadüf ve moda hâkim olduğu zaman çocuğun zevki amil oluyor. Halbuki zevk ile istidat daima uygun değildir. Meselâ çocuk makinistlik zevkını duyar, bununla beraber eli hiç te buna vatkin olmayabilir. Nihayet içtimâî sınıflar ve seçim şartları istidatlar üzerinde önemli âmildirler. Bunlar bazı esaslı istidatlıların istediği işe girmesine, bazı istidatların da heves, moda ve servet imkânları ile istidatları dışındaki işleri yapmak istemelerine imkân veriyor. İçtimâî sınıf farklarından ileri gelen bu amil kaçınılmazı kabil olmayan önemli sonuçlar doğurmaktadır.

Bunlara karşı bazı tedbirler alınabilir.

a) Daha mektepte iken meslek seçimini rasyonel bir sisteme sokmak, yani mesleki yönetim *orientation professionnelle*.

b) Tezgâha ve atölyeye girerken seçimi organize etmek: meslek seçkinlik *sélection professionnelle*.

Meslek yönetimi : —

Temelleri ilk defa *Dr. Pende* tarafından atılan bu metod insan meslek seçimindeki kabiliyetlerini belirtmek için morfolojik, dinamik ahlâkî ve fikrî cephelerden yapılan tetkiklere dayanmaktadır ki genel olarak insan tiplerini 1) uzun hatlı - dermanlı *Sthénique biotype*; 2) uzun hatlı - dermansız *asthénique biotype*; 3) kısa hatlı - dermanlı *biothype*; 4) kısa hatlı - dermansız *biotype* olmak üzere dört tipe ayrılmaktadır. Bu şematik sınıflama içerisinde daha bir çok ikinci üçüncü sınıflar ayrılabilir [1]. Meslek yönetimcileri Almanyada *Kretschmar*, Amerikada *Mc Auliffe* gibi bünyecilerden faydalanmakta, pratik başarı deflere göre onların çalışmalarına dayanmaktadırlar.

Böyle bir araştırmanın başlıca iki ameliyesi vardır.

1 — Her çocuğun istidatlarının öğretmen tarafından tayini.

2 — Her çocuğun istidatlarına göre mesleklerin sınıflandırılması.

Çocuğun istidatlarının belirtilmesi: — Bu metod Fransada başlamış Amerika ve Rusyada gelişmiştir. *Gironde*'de uzun zamandan beri tatbiki ediliyor. Öğretmen her çocuk için ruhî ve zihnî seviyeyi gösteren bir "Pedagojik fiş," ile; fizik güçleri ve özellikleri gösteren bir "fizyolojik fiş," hazırlar. Amerikada büyük mekteplerin çoğunda bunun için ayrı büro vardır. *Harvard* üniversitesinde bu işin derinleştirilmesi için ayrı *Cours*'lar ve dersler açılmıştır ki, bunlara meslekî yönetim ve *psychotechnie* dersleri deniyor. Bir çokları sırf bu iş için yetiştirilmektedir.

Mesleklerin sınıflanması: — Mektep dışında devlet tarafından zanaatları düzenleyen bürolar kurulmuştur. Bunlar mesleklerin hürlüğü için mani değildir. Ve bundan dolayı da eski *Corporation* rejimine önem sanmamalıdır. Fakat enerjiyi israf eden ve insanı en verimli işlere kullanmayan anarşik iş sisteminden kurtuluşun alâmetlerindedir. Bütün bu sistem "güdümlü iktisat," temeline dayanmaktadır ki, bir azda bahsedeceğim *rationalisation* ve *taylorism*'de aynı iktisat görüşünü tatbikatındadır.

Psycho. technie usulleri sayesinde ruhtan melekeleri sarfedilen enerjiyi, beden yapısını ve kabiliyetlerini ölçer. İşlerle bunlar arasındaki münasebeti rasyonel olarak düzenler. İş organizasyonlarını bu esaslar

[1] Prof. N. Pende, *Les quatre biotypes humains dans l'orientation professionnelle*. (Revue Plans, Séc. 1931)

öre rasyonelleştirir; işi plânlaştırır. İlk cemiyetlerden beri mistik, hrf veya dinî olan iş organizasyonlarına [1] tamamen ilmî bir karakter verir. Modern cemiyetlerin iş organizasyonunun eskileri ile ölüle miyecek derecede kudretli ve geniş istihsal yapabilmeleri, büyük ir nisbette, bu sayede mümkün olmaktadır.

Güdümlü iktisad, iktisadî kanunların önceden sezilerek, veya ilmî sullerle tetkik edilerek [2] bir plân içerisinde belirli maksat ve ereke re göre yönetilmesi demektir. Büyük dünya krizlerinin doğurduğu u yeni metod iki esaslı iktisat görüşünden aynı derecede ayrılmak adır. Bunlardan birisi ferdin hür etkilerine dayanan klâsik iktisadın erbest değişimciliğidir. Öteki insanın iktisadî determinizm üzerinde hiç ir rolü olmadığını iddia eden ve cemiyetlerin iktisadî evrimini insan arın hayatını aşan bir nevi *astronomik* evrim gibi gören mekanik arihî maddeciliktir. Güdümlü iktisat önce iktisadî determinizmi kabul der; bununla beraber rasyonel bir takım usullerle onun idare edilece ine ve düzenleneceğine kanidir.

Güdümlü iktisad, en çok üç esasta toplanabilir: 1) Rasyonalizm, 2) kollektif plân, 3) iradî müdahale.

1 — Rasyonalizm: Güdümlü iktisad her şeyden önce iktisad alanda rasyonelin galebesidir. Ferdî ve keyfî teşebbüslerin dağınıklığı a bir son vermek, onları disiplin altına almak ihtiyacı bütün insanf lanlarda olduğu gibi iktisad alanında da hüküm sürmektedir. Bu metod yalnız müfrit disiplinci olan totaliter cemiyetlerin ve boyvetlerin değil, asıl demokratların da Kartel ve Tröst gibi büyük te- ekküllerde her zaman baş vurdukları bir tedbirdir. Şu farkla ki birinci- erde iktisadî disiplini asıl devlet ele aldığı halde, ikincilerde bunu bü- ük iktisadî teşebbüsler yapar.

2 — Kolektif plân: Güdümlü iktisad aynı zamanda ferdin yerine kolektif heyetin geçmesi bütün iktisadî işlerin ferdî teşebbüslere değil, kolektif bir plâna göre düzenlenmesi demektir. Bu değişme de yalnız ktisada ait değildir; cemiyetin bütün alanlarında kendini gösterir. Ferdî plândan kolektif plâna geçiş aynı zamanda kaliteden kantiteye nicelikten niteliğe) geçiş gibi görünüyor. Kütle artık daha çok rak- ama, büyüklüğe ve çoğunluğa önem veriyor.

3 — İradî müdahale: Güdümlü iktisad diğer cihetten, insan irade-

[1] İptidaîlerde intichiuma ayinleri, orta çağda tarikatlar ve loncalar, v. s... gibi.

[2] Plânlı iktisat için «Telifciliğin tenakuzları» adlı kitabımızın son fasıllarına bakın.

sinin iktisadî hayata sistemli ve şuurlu müdahalesi demektir. O bu vasfile gerek klâsik iktisaddan, gerek mekanik olan bir tarihî maddecilikten ayrılır. İktisadî olayların *bir plâna göre* sevk ve idare edilebileceğini iddia eden güdümlü iktisad, bu suretle tabiî olaylar üzerinde insan iradesinin önemli bir rolü olduğunu kabul etmektedir. Fakat bu rol insan zekâsının tabiî determinizm karşısındaki rolünün aynıdır.

Meslek yönetimi ve sınıflanması metodu kapitalist cemiyetin bariz tipi olan Birleşik Amerika cumhuriyetlerinde olduğu kadar sosyalist cemiyet tipi olan Sovyet Rusyada da aynı zamanda tatbik olunmaktadır. Bundan da anlaşılıyor ki güdümlü iktisad ve meslek yönetimi, belirli bir iktisad ve cemiyet şeklinin sonuncu değil, sırf rasyonel ve soyut bir methoddur. Çeşitli, hatta birbirine aykırı sistemler içinde rol oynayabilir.

Dünya istihsalinin son 15 yıldaki büyük artışında birinci derecede rol oynayan bu yeni metodlardır. Bu istihsal yekûnu son yirmi yılda Amerika ve Rusya lehine artmış görünüyor. Halbuki plânlaştırma ve meslek yönetimi bu müddet zarfında yalnız bu iki memlekette tam tatbik yoluna girmiştir.

Kapitalizm ve sosyalizm, demokrasi ve totalitarizm, birbirine zıt siyasî hareketler aynı metodu kullanabilirler. Burada meslek seçkinliği bakımından Amerika ve Rusyanın nasıl geniş teşkilâtli rasyanel teşebbüslere girişdiklerini uzun uzadıya anlatacak değilim. Bu konuya Tylorism bahsinde yeniden kısmen döneceğiz. Şimdilik yalnız, bu metodların tatbiki yüzünden büyük dünya iş organizasyonlarının, istihsal yekûnlarının nasıl ölçüsüzce değişmiş ve yükselmiş olduğunu istatistikle göstereceğim. Bu istatistik 1860 dan 1933 e kadar dört büyük devlet arasında dünya istihsal yekûnu bakımından yapılmış ve harbin başlangıcından bir kaç sene önce Berlinde Konjonktur forschung mecmuasında neşredilmiştir.

Dünya İstihsal Birinciliği

Sene	1 nci	2 nci	3 üncü	4 üncü
1860	B. Brit.	Fransa	Amerika	Almanya
1870	"	Amerika	Fransa	"
1880	Amerika	B. Brit.	Almanya	Fransa
1890	"	"	"	"
1900	"	Almanya	B. Brit.	"
1913	"	"	B. Brit.	"
1914-20	"	B. Brit.	Almanya	"
1925	"	"	"	"
1929-30	"	Almanya	B. Brit.	Sovyet.B.
1931	"	"	Sovyet.B.	B. Brit.
1932	"	Sovyet.B.	B. Brit.	Almanya
1933	"	"	B. Brit.	"

İş bölümünün iktisadî tesirleri :

İş bölümü modern cemiyetin en esaslı olaylarından biridir. Bu yüzden modern cemiyetin iktisadî hayatı üzerinde gerek müsbet, gerek menfi derin tesirleri olmuştur.

Müsbet tesirleri :

1 — İşin istihsal kabiliyetini artırır. Ferdlerin istidatlarını daha iyi kullanmalarını temin eder. Bu istidatları derinleştirir. Zamandan, aletten tasarruf eder ve malı mükemmelleştirir.

2 — İktisadî karşılıklı bağılılığı artırır. Önce ihtiyaçlar hususunda, sonra mahraçlar ve pazarlar hususunda ferdlere ister istemez birbirine bağlar. Bu yüzden, iş bölümü ne kadar fazla ise ferdlere istihsal gücü o kadar artıyor demektir.

Menfi tesirleri :

1 — Fertlerin makineleşmesine, şahıs (kişi) olarak bazı vasıflarını kaybetmesine sebep olur. İş dışında onları faydasız bir hale getirir. Bütün hayatınca yalnız iğnenin ucunu sivirtmekle ömrünü geçiren bir adamın ne kadar mahdutlaşacağı tasarlanabilir. Bazı memleketler «halk üniversiteleri» ve yardımcı mekteplerle işçilerine yardımcı meslekler öğretmek bu krizin önüne geçmeye çalışıyorlar.

2 — İş bölümü sınıf bölümüne bağlı olduğu için, iş bölümünün ifratı istidatların adaletsiz dağıtılmasına sebep olmaktadır. Bir çok istidatlar kendi hedefleri olan işi bulamıyor; yahut istidatsızlar yapamıyacağı işi üzerine alıyor. Meslek yöneltimi bu şartlar altında kendinden beklenen hizmeti göremiyor.

Maşinizm

Maşinizmin tarihî kökleri :

İnsanın emeğine yardım eden her vasıta makine değildir, meselâ ilkelerde balık ağları makine değil alettir. Onlar insan uzvunun devamından ve yetkinleşmesinden ibarettirler. İnsan uzvları ile aletler arasında karşılaştırmalar yapılmıştır. Meselâ çekiç yumruğa, tarak parmaklara benzetilmiştir. Makinede aletten farklı olarak hareket ettirici kuvveti insan vermez, dış muhit verir: Hayvan kuvveti, su, hava, gaz, elektrik bu hareket ettirici kuvvetlerdir.

İnsan ancak onu idare etmek ve düzenlemek ve kanalize etmek için işe karışır. Teoride aletle makine kat'î olarak ayrılır. Pratikte bu iki tipi birbirine bağlayan orijinalama bir şekil vardır ki, bu da "makine alet,"lerdir. Ancak makine - aletler maşinizmin yeni ve yetkinleşmiş bir şeklidir. Odaları temizlemeye mahsus aspirateur gibi.

İlk endüstri devrimi — İlk makineler 18 inci asır başından beri özel bir endüstri içinde çıkmıştır. Bu da ipek endüstrisidir. 17 inci asır sonunda İngiliz ipek endüstrisinin durumu şöyle idi: İngilterenin rutubetli iklimi ipek böceği yetiştirmeye elverişli değildi. İngiltere kumaş dokumak için İtalyadan ham ipek alıyordu. Bu suretle bütün kuvvetini ham madde yetiştirecek yerde yapılmış maddedyi daha çok elde etmeye verdi. İpek endüstrisi ile uğraşanlar bütün servet ve gayretlerini teknik vasıtalar işine yatırdılar. 1716 da John Lomb gizlice İtalyaya giderek orada makinelerin bulunduğu tinalara sokulmaya muvaffak oldu ve plânlarını alarak İngiltereye götürdü. Onun açtığı çığırda kardeşi sonradan fabrika kurdu.

Fakat maşinizm İngilterede ancak ipekten pamuk endüstrisine geçildiği zaman başladı. Bu yeni konuda ipek bükme ve dokuma gibi iki ayrı ameliye vardı. 1733 de John Kay adında bir İngiliz navette volante'yi icad etti. Bu makine henüz bükme işini ayrı yapıyordu. Burada istihsal zamanını uzatıyordu. Dokuma ile bükmenin aynı zamanda

yapılması lâzımdı. 1767 de Arkwright dokuma makinesinin icadı meseleyi halletti. Ancak bükme makineleri dokuma makinesinin yaptığından daha fazla istihsal yapıyordu. O zaman 1785 de Cartwright dokuma - bükme tezgâhlarının icadı önemli bir evrim merhalesi teşkil etmiştir.

Artık makine kuvveti diğer endüstri dallarını da kaplamaya başlamıştı. Birinci safhada maden endüstrisi makineleşti. 1720 de İngilterede 70 yüksek fırın vardı. 1735 de Abraham maden endüstrisinin makineleşmesi yolunda önemli bir adım attı. Kullandığı makineler henüz çok ilkel idi. Fakat maden kömürü ile demirin kullanılmasında ilk safha, buharlı makinenin icadıdır. Bunun önemini göstermek için, 18 inci asırda endüstri kurumlarının kullandığı hareket ettirici kuvvetin su olduğunu söylemek kâtidir. 1769 dan 1774 e kadar James Watt'ın icadları bu durumu temelinden sarstı.

Yukarda zikrettiğim mucitlerden farklı olarak James Watt iş adamı değil, âlimdir. Sırtı ilmî ve fayda gütmez araştırmaları yardımıyla buharlı makinesini keşfe muvaffak oldu. Bu makine ilk önce ağırlıklara, sonra ipek, daha sonra dokuma tezgâhlarına tatbik edildi, 18 inci asrın sonlarında çok yapılmaya başladı. İngiltere maşinizmin 18 inci asırda meydana çıkması, ondan önce veya sonra olmaması, yahut ta İngiltereden başka bir yerde meydana çıkmaması acaba tesadüf müdür diye sorulabilir. Müverrihler ve iktisatçılar bu işte tesadüfün büyük bir hissesi olduğunu, maşinizmin ferdî icadlar muhassalasından ibaret bulunduğunu, başka yerlerde ve başka zamanlarda da olabileceğini iddia ettiler. Fakat bu gün bu kanaat tamamen terk edilmiştir.

Paul Mantoux "İngilterede endüstri inkılâbının kökleri," adlı eserindeki derin araştırmalarıyla bu meselede tesadüf hissesinin zannolunduğundan çok az olduğunu gösterdi. Maşinizmin meydana çıkmasının genel sosyal sebepleri vardır.

1 — Bunlardan biri iş bölümünün ilerlemesidir. Maşinizm ancak iş bölümü evrimince belirli bir olgunluğa geldikten sonra, işler farklılaştıktan sonra doğabilir. Bu şartta nüfus kesilliği ile beraber o zamanki garp cemiyetinde yalnız İngilterede gerçekleşmiş bulunuyordu.

2 — Maşinizmin ikinci sebebi, mahreçlerin genişlemesi ve ticaretin ilerlemesi idi. Bu suretle sürüm ve istek pazarının genişlemesi fazla istihsal istediği için, istihsal vasıtalarını harekete getirmek gerekli bir

hal almıştı. Bu şartın da öteki gibi en fazla gelişmesini yine 18 inci asır İngilteresinde görmekteyiz.

3 — Dağılmaktan ziyade birikmeye doğru giden bir toprak ve para sermayesi makına imali için lâzım gelen zorunlu şart idi. Halbuki Fransada toprak dağılmaya doğru gidiyordu. İngilterede ise Lord topraklariyle birikmeye doğru gidiyordu.

4 — Bunların sonucu olarak fikrî ve ilmî gelişme , teori ile pratik arasında sıkı münasebet, makinanın da gelişmesini doğurdu. Modern ilim İtalya Könessans ında başladığı halde bütün bu şart birleşmemiş olduğu için teknik sonuçları meydana çıkardı.

İkinci endüstri devrimi: — 19 uncu asır sonunda ve 20 inci asır başınca istihsal tekniği yeniden sarsıldı. Bundan dolayı adeta bir ikinci endüstri devrimi oldu. Bu devrede iki esaslı yenileşme olmuştur.

1 — Elektrik enerjisinin endüstri alanında kullanılması : Faraday, *Ampère* ve *Coulomb*'ın teorik araştırmaları 19 uncu asır sonlarına doğru pratik sahaya geçti. Asıl icadı 1869 de Gramme yaptı. Elektrik enerjisinin naklını temin eden alternatif'in ve yüksek teveltürden alçak teveltüre geçmesini temin eden tranformatörün icadı bu makinelerin esası oldu. İlk tranformatör 1884 Turin'deki sergide teşhir edildi. Büyük santraller kuruldu. Bunun sonucunda artık buharı makine eski önemini kaybetmeğe başladı.

II. — Son yarım asrın ikinci önemli olayı infilaklı motörün icadıdır. 1878 ve 1889 Paris sergilerinde ilk gazlı motör görüldü. Fakat henüz endüstriye geçmedi. Ancak 1893 de Diezel motörünün icadı birdenbire yeni bir çığır açtı. O zamana kadar "endüstrinin ekmeği", denilen kömürüne, şimai bir de petrol ve gaz katıldı. 20 inci asır başındanberi büyük endüstri milletleri için maden kömürünün yanı başında, hatta ondan ziyade petrol ve gaz kaynaklarına sanip olmak birinci derecede sıyasî ehemmiyet kazandı.

* * *

1 — Maşinizm ihtisasa elele gitmektedir. Makine, insanın makinesiz yapabileceği şeyleri en iyi şartlar altında yapar. Makine sayesinde istihsal daha düzenli, daha yeknasak olur. Maşinizmin bir faydası da insanın yapmakta olduğu bir çok işleri insansız yapabilmeyi temin etmesidir. Dokuma endüstrisinde, meselâ yün tarama ameliyesi çok kısalmıştır.

2 — Makineler insan elinin yapamayacağı bir çok şeyleri de elde etmeye elverişlidir. Bu suretle onlar yalnız kemiyet bakımından değil, keyfiyet bakımından da el işinden *ayrı* bir mahsul elde etmiş bulunuyorlar.

Makinenin işe karışması iktisadî teşebbüslerin sahasını eskisile nisbet edilmeyecek derecede genişletti. 17 inci asırda en yakın istihsal şekli *zanaat* idi. Zanaatkâr o devirde başlıca şu şartlar altında bulunuyordu :

a) Küçük istihsalini başarması için çok zavıf sermaye yetiyordu. Bu da onun aletlerini ve hâz maddesini temin ediyordu. b) Müstahsil yalnızca mahallî bir müşteri zümresi için çalışıyordu Müsterisini de şahsan tanıyordu. Ekseri *ismarlama* üzerine imalât yapıyordu. c) Zanaatkârın etrafında mahdud bir kaç iş arkadaşı vardı. Bunlar kendi aileli ferdleri, pek az sayıda işçiler ve çıraklar idi.

İşte bu zanaat tipi karşısında 19-20 inci asırlarda büyük *mekanik istihsal* çıkmıştır ki, bunun istihsal şartları öt kinden büsbütün başkadır :

A) Makineler çok pahalıya mal oluyor; bunun için ancak büyük sermaye sahibi olduğu zaman insan mekanik teşebbüse girişebilir. B) Büyük bir modern teşebbüste kullanılan makineler çok miktarda istihsale imkân verirler; buradan, geniş mahreçler doğar. Artık mahallî ihtiyaca göre inşa ve ismarlama usulü yerine geniş ve mücerret müşteri kütlesi, *hazır ve büyük imal* şekli geçer.

Pareto bir cemiyette servetin ve ferllerin bölünmesini ehrama benzetiyor : Yüksek tabaka en yüksek irada karşılıktır ve sayıca çok azdır. Daha aşağı tabakalara doğru inildikçe sayı çoğalır ve fakir zümreler görülür.

Modern mekanik büyük teşebbüsün başkanı pek büyük sayıda işçi ile iş organizasyonu kurar. Aile ferdleri ve çıraklar yerine, şimdi geniş bir işçi teşkilâtı geçmiştir.

19 uncu asır ortalarından sonra gittikçe büyüyen mekanik istihsal doğurduğu mühim neticelerden biri de işçi hayatının şartlarındaki değişmelerdir. Müdahaleciler (interventioniste) başlarında Sismondi olduğu halde, maşinizmin içtimai tesirlerine karşı kötümser bir vaziyet aldılar. Bu olayı, içtimai sefaletin işsizliğin (chomage) sebebi olarak görüyorlar. Bunlar J. P. Say ve Bastiat gibi işçi hayatının mükemmelleşmesinin sebebini maşinizmde gören iyimser cereyana tamamen muhalif idiler.

Maşinizmin işçi vaziyeti üzerine tesirlerini kat'i olarak ölçmek için, endüstri inkılâbının iğreti tesirleriyle devamlı tesirlerini ayırmak lâzımdır.

İğreti tesirler : a) Makine insanın yerine geçiyor. Bu suretle işsizliği yaratıyor. Makine el işi ile beraber bulunduğu zaman açık kalan yerlere erkek işçi yerine kadın ve çocuk işçi doluyor. Nihayet işçi tezgâhta kaldığı zaman bile onun iş karakterini değiştiriyor. Meselâ yün dokuyucu işçiler misalini alalım : Zahmetli el işi yaptıkları zaman fazla kârları vardır. Gündelikleri başka dokuma işçilerinkinden daha yüksektir. Onlar bir nevi işçi aristokrasisi teşkil ediyorlardı. Başka işçilerle beraber meyhanede içmeye gitmiyorlardı. Mekanik olarak usulü başlayınca bu nevi işçiler ortadan kalktı. Dokuma zanaatı yapan işçiler artık arkadaşlarından üstün bir gündelik almıyorlar. Bu düşünceler işçilerin makinelere karşı husumetini gösteriyor. İngilterede 1769 da makinelere karşı grev ve nümayiş yasak eden ve bunu yapanlara ölüm cezası veren özel bir kanun çıkarılmıştır. İngilterenin endüstri tarihi 19 uncu asır ilk yarısında bir çok makinelerin işçiler tarafından suya atıldığını gösteriyor. Fransada Lyon'da tarak makineleri umumî bir meydanda yakılmıştır.

Bununla beraber, eğer makine buhranının ilk zamanı değil de uzun bir devri göz önüne alınırsa iyimserlerin tezlerinde de bir hakikat payı bulunduğu, işinden koğulan işçilerden hiç değilse bir kısmının tekrar oraya döndükleri görülür. Maşinizm geliştikçe, makine etrafında onun kullanılması için zarurî olan yeni bir takım işler meydana çıkar. Bu suretle modern istihsal tekniginde tamirciler, tesviyeciler, parçaları birleştirip makine yapanlar (monteur) mekanisyenler diye bir takım işçiler türer. Sonra mekanik istihsal daha büyük tüketim tabakalarına ulaşına imkânı verince, makineleşme teşebbüsü yapılır ; bu genişlemenin lehine olarak maşinizmin evvelce açıkta bıraktığı işçiler tekrar onun hizmetine girerler ve onu tamamlarlar. İngilterede 1835 de dokuma işçileri 220 bin iken 20 inci asır başında 700 bini geçiyordu.

3 — Maşinizmin ilk tesirleri gitgide hafiflemeye başladı. Fakat bu iğreti tesirlerin yanında maşinizm işçilerin hayat şartları üzerine devamlı tesir yapmaktadır. Önce, icra işi ve idare işini gittikçe birbirinden ayırmaktadır. Eski zanaatlarda bu iki fonksiyon birbirinden ayrı değildi. Zanaatçı aynı zamanda hem teşebbüs müdürü hem onu icra eden kimse idi. Modern büyük tezgâhta bunlar birbirinden ayrılmıştır. Bir yanda teşebbüsü yapan idare kuvvetini tamamen eline al-

mıştır. Diğer yandan parçalı ve tabii işler yapmakta olan icra kuvveti yalnız idareden uzak olan işçilere düşmüştür.

Maşinizm sermaye ile iş arasında uçurum açmıştır. Bu uçurum eski sistemde yoktu. Çünkü aynı ferd hem iş hem sermaye sahibi idi; ve hayatında birbiri arkasından çırak, kalfa ve usta olabilirdi. Bu gün mesele değişmiştir. İşçilerin sermavesi olmadığı için günün birinde ne idareye ne de teşebbüsün mülkivetine sahip olacaklarını iddia edebilirler. Buradan derin bir psikolojik değişiklik çıkıyor: Eskiden işçilerde sınıf suuru yoktu. Çünkü iğreti işçi olduğu için kendisi de bir gün patron olabileceğini düşünüyordu. Modern büyük teşebbüste işçi daima işçi kalacağını biliyor. Kendi, işlerinde çalıştığı teşebbüsün mülk sahiplerinden uzak hissediyor, diğer teşebbüslere ait işçilere hatta başka istihsal dallarına yakın hissediyor.

Taylorism : — Makineler sahasında mevdana gelen ilerlemeleri insan isinin organizasyonuna göre avarlamak yolunda büyük bir teşebbüstür. Hareket mıntakası en az çehit ile en çok netice elde edecek surette hareketleri düzenlemekten ibarettir. Ona göre insan canlı motördür. Rasyonel ilmî usulleri tatbik suretile ondan en iyi verim elde edilebilir. Taylorism denilmesinin sebebi Amerikada F. W. Taylor tarafından kurulmuş olmasıdır [1].

Başlıca esasları şunlardır:

a) En iyi şartlar altında belirli bir neticenin kat'i olarak nasıl elde edilebileceği tayin edilir: kronometre ile işçilerin hareketleri ölçülür. Bunlar grafiklerle gösterilir. Sonra grafikler tetkik edilir; ve hareketlerin en aza indirilmesine, lüzumsuz hareketlerin kaldırılmasına çalışılır. Hareketlerin ve zamanın azaltılması yolundaki bu ilmî araştırma Taylor'a 26 sene tetkike ve 200 bin dolara mal olmuştur.

b) O zaman işçilerden artık yeni esaslara göre çalışmaları istenir. Alışkanlıklarından vaz geçmeleri için onlara gündeliklerinin arttırılacağı ve prim verileceği vaadedilir.

c) İşin yapılması için çok sıkı bir kontrol tatbik edilir. Bu kontrol ustabaşı tarafından yapılmaz. Zira Taylorism'in mühim mıntakala-

[1] Bu zat Amerikada 1856 da doğmuş 1870 de Finlandiyada çırak olarak işe başlamış, 4 sene sonra çelik tezgâhlarına girmiş, ustabaşı, atölye şefi, mekanisyen, desinatör olduktan sonra 6 sene sonra tezgâhların en büyük mühendisliğine yükselmiştir. Taylor, Bethelam Stil tezgâhlarını idare etti ve orayı Amerika sanayiinin en mühim merkezlerinden biri haline getirdi, hayatının sonuna doğru yeni bulduğu usulü Amerikadan dünyaya yaymaya çalıştı.

rından biri tek ustabaşının kaldırılması, yerine her biri hususî bir işte ihtisas sahibi olan bir kontroller zümresinin konulmasıdır.

Taylorizm'in taraftarları usullerinin son derecede parlak neticeler verdiğini; daha kısa zamanda daha az ehitte yüksek verimler elde ettiklerini iddia ederler. Taylor bir çok sahalarda hele vagonlara kömür dökme ve kurşun doldurulması işinde kendisi bir çok misaller vermiştir.

Tenkidi: — İşçiler, en çok Avrupada bu yeni iş organizasyonu usullerine karşı koymuşlardır. Her şeyden önce şu nokta üzerinden durdular: Eğer iş makineleştirilirse ve çok dar bir kontrole tâbi tutulursa, bu suretle insan çalışmasının otomatizmi artıyor. Tamamen ihtisaslaşan, fazla parçalı ve dar işte kapanıp kalan işçi artık ona karşı hakikî ve canlı bir ilgi gösteremiyor. Bir makineyi benimseme, makineden ibaret kalma hali işçiyi rahatsız ediyor. Bu psikolojik tenkit edebiyatta geçmiştir. E. Zola'nın *Travail*'inde, *Germinal*'inde, son zamanlarda "Gazap salkımları", "petrol", gibi bazı Amerikan romanlarında, Charlot'nun "gece ışıkları", adli filminde makinenin psikolojik buhranına ait şiddetli tenkitler görülüyor. Bizde de Cevat Şakir "Hali-karnas balıkçısı", bu mevzu etrafında *humoristique* bir roman yazdı.

Taylorizm sunî bir ayıklanma istiyor. Sistemin taraftarlarının verdiği misaller dayanıklılık, meharet bakımından müstesna işçilere tatbik edildiğini; zayıf, aciz, hasta bir çokluğun dışarda bırakıldığını gösteriyor. Asıl mesele bunların ne yapacağıdır. Amerika gibi refahlı cemiyetlerde bile ayıklanma (*sélection*) bu kısım işçilerin açıkta kalmasına sebep olmaktadır.

Taylorizm işçilerden uzun müddet dayanamayacakları bir yorgunluk ve zihin gerginliği istemektedir. M. A. Philipp taylorlaştırılmış tezgâhların umumiyetle 20 - 30 yaş arasındaki işçileri kullandıklarını gösteriyor. Yaşlı işçiler yok gibidir.

Taylor ve talebeleri işçilere prim veriyorlarsa da, bunun en yüksek miktarını tahdide mecbur oluyorlar. Taylor primin % 60 ı geçmemesini istiyor. Halbuki işçinin kazancını tahdit için bir sebep yoktur. Çünkü bu işte faydalanmanın kârı tahdit edilmiyor. Taylorizm Fransa'da, Almanya'da yapıldı. Rusyada 1933 den beri Stakanowism adıyla ve bazı farklarla tatbik edilmektedir.

İşin ilmi organizasyonuna doğru: — Son yıllarda Taylorizm biraz eskimiş bulunuyor. Daha doğrusu ilmi iş organizasyonu adıyla tanılan

daha geniş ve daha yumuşak bir takım metodlar mecmuunun bir unsurundan ibaret kalmıştır. Psikoloji ve sosyolojiye dayanan bu metodlar mecmuuna Rationalisation diyorlar.

1 — Taylor sisteminin sert kaideleri yumuşatılmış ve genişletilmiştir. Tayloru takip edenlerden Jilbert insan işinin psiko - fizyolojisi üzerine tetkikler yaptı. Fonograf ve sinematograf yardımı ile işçinin hareketlerinin dinamiğini tesbit etti. Taylor işi daha verimli kılmak için sırf işin yapılış zamanını son derecede teksife çalıştığı halde, Jilbert çalışanın adale yorgunluğunu gözönüne aldı. Taylor'ın dikkat etmediği bir noktaya, işçinin şahsiyetine ehemmiyet verdi. Almanyada Münterberg ve Giese psycno - technie ilmini kurdular. Bu suretle insanı cansız makineden ayıran ve insan işinin en iyi kullanılmasını temin eden bu farkları birinci derecede gözönüne alan yeni bir metod hazırladılar. Fransada Taylor'un talebeleri Henri le Chatebir ve Ch. de Fremenville bu yolda psiko - fizyolojistlerle birleşerek psikoteknik işini derinleştirdiler. Fakat zincirleme işte otomatizmi yumuşatmak kolay değildir. Halbuki otomobil endustrisi gibi büyük tezgâhlarda çoğu kere bu zincirlemede iş hâkimdir. Zincirin sürekli ritmi işçuerden her birinin kendisine ayrılan kat'i ve belırlı zamanda bunu tamamlamasını gerekurır. Böyle olmazsa iş karmakarışık olur. Dana *qualifié* işlerde ise terdî mizaç farklarını, zihni seviyeleri hesaba katmak mümkün olmaktadır.

2 — İmî görenek ve gelenek yerine, akı ham tecrübe yerine koymak düşüncesi nam maddenin kullanılmasında, dağıtma ve ulaştırma işlerinde de hâkim olmalıdır. Bütün bunları elde edebilmek için de çok etraflı umî bir organizasyon kurmak lazımdır. Bu suretle Taylorism sınırlarını aşmış olan teşebbüs Standardisation ve planning adlarını alır.

Standardisation'a Fransada normalisation da denir, her tezgâh müşterinin istediği bir mansul serisini yaptığı zaman, ham madde ve aletlerin çeşitliliği yüzünden fiatlar da yüksek olacaktır. Tersine olarak, istinsal *standardise* edilirse, müşterilerin bütün istedikleri yapımıyacak, masraf azalacağı için fiatlar ucuzlayacaktır. Fransada bu teşebbüsler, mustansılın çok çeşitli olması ve müşterinin moda ve hevese fazla bağlılığı yüzünden engellerle karşılaşır. Bunun için işe bir çok komisyonlar, müdanaleler girmeye mecur oldu. Almanyada bazı eşya fiatları bu yüzden % 35 - 40 kadar düşmüştü.

Pânlaştırma (Planning): — Rasyonel olarak tezgâhın bir sipariş

aldığı zamandan yapılmış mal teslim ettiği zamana kadar geçen bütün ameliyeler serisini düzenleme yollarına hep birden plânlaştırma denir. Satın alınacak ham maddeleri tahmin etmek, bu maddelerin geçirecekleri şekil değiştirmeleri, makinelere ve el emeğine ayrılacak zaman, ölü zamanı ve stokları teslim mülhetini en aza indirmek ve düzenlemek bu işin başlıca ameliyeleridir. Bunun için grafiklerle levhalar hazırlanır. Bütün ameliyeler burada gösterilir. Bu levhaların dikkatli tetkiki istihsalin artırılması ve fiyatın azalmasını temin eder. Plânlaşdırmanın rehberi sosyoloji ve pisiko - teknidir. Bu usulün önderlerinden biri olan Cantro dokuma tezgânlarda, evvelce 48 saatta yapılan işin 40 saatte yapıldığını ve bu müddet içinde istihsal edilen maddenin % 30 arttığını gösteriyor.

Bununla beraber bütün bu usullerin bu günkü iktisatta yerini fazla büyütmemendir. Amerika gibi teknik sanada en ileri memlekelerde bile bu usuller ancak büyük teşebbüslerde kullanılıyor. Fransada endüstri şefleri arasında bir çokları bu cereyanı iyi karşılamamıştır. Küçük mülkiyet ve küçük istihsal memleketeri bu yeni usulleri iyi karşılamıyorlar. Fakat bilhassa sosyalist ve totaliter memlekelerde devlet kuvvetile yapılan teşebbüslerde bunları çabuk benimliyor ve çabuk intibak ediyorlar. bu yüzden Rusya 1933 den sonra plânlaşdırma işine tamamen ve Almanya kısmen intibak etmişlerdir. Almanyada bu sistem *Tat* mecmuası sahibi Rathnau tarafından müdafaa edilmekte idi. Hareket naziler tarafından ortadan kaldırılmış ise de metodu onlarca da benimsenmişti. Yeni metodların naysali ve nazari olmadığı, saydığımız memleketterden bir çoğunun onbeş senelik tecrübelerile istihsal bakımından çok ileri gitmelerinden anlaşılmaktadır.

Ozel mülkiyet ve istihsal vasıtaları

Kapitalist cemiyetler hukukî yapı bakımından özel mülkiyete dayanan cemiyetlerdir. O derecede ki özel mülkiyet bu iktisadî tarzın zarurî şartı olarak görünüyor. Fakat bu teşebbüs cemiyetten ve bu devreden dışarı çıkılırsa, başka milletler ve devirlerde bu mülkiyet tarzının daima mevcut olmamış olduğu görülür. Tarıncılar, sosyologlar ve etnografların tetkikleri gösteriyor ki, istihsal vasıtalarının özel mülkiyeti tarihî bir kategoriden ibarettir. Cemiyetlerin bızce bilinen başka devirleri bundan farklı bir hukukî rejim kabul etmişlerdi ki, onlar

da mülkiyetin hakiki mevzuları fertler değil cemaatler ve içtimai heyetlerdir.

Bütün cemiyetlerin tarihin muayyen bir devrinde kollektif mülkiyetten geçip geçmediği tarihçiler ve sosyologlar arasında çok münakaşa edilmiştir. Emile de Lablay "mülkiyet ve iptidai şekilleri," adlı eserinde cemiyetlerin kollektif mülkiyet safhasından geçtiklerini kabul ediyor. Marxiste müelliflerin çoğu bu tezi sağlamlaştıracak deliller getirmektedirler. Fransada E. Durkheim ve P. Lacombe da aynı kanaatte-dirler. Buna karşı tanınmış müverrih Fustel de Coulanges bütün cemiyetlerin kollektif mülkiyet safhasından geçmediklerini iddia etmektedir. İngiliz etnolog ve sosyoloğu Malinowsky, Trobriand lere ait tetkiklerinde iptidai komünizm safhasını inkâr ediyor. Burada birbirini reddeden bu fikirlerin münakaşasına girecek değiliz. Velevki bütün cemiyetler bu safhadan geçmiş olsalar bile, onların nasıl yasadıklarını tetkik edecek kadar zengin verimlerimiz yoktur. Bu gün hâlâ kollektif mülkiyetten henüz çıkmamış ve ferdî mülkivete tamamen girmemiş cemiyetler vardır. Kollektif mülkiyetin ne olduğunu anlamak için onların misalinden faydalanabiliriz.

Başlıca iki kollektif mülkiyet tipi ayırmak doğru olur ki birincisi en bariz şeklini klanlar ve fratilerde gördüğümüz kabile tipi, ikincisinde modernleşmiş cemiyetler arasında devam eden bir nevi aile tipidir.

Kabile veya kasabanın kollektif mülkiyetine Avustralya, Afrika ve cenubi Amerika yerlilerine ait bir çok misalden başka, garp cemiyetleri arasında mesela Rusyadaki *mir*'lerde rastlıyoruz. Rus *mir*'i üç türlü mülke sahiptir.

1) Mesken olan bina ile onun tamamlayıcısı olan bütün diğer binalar ferdî mülkiyet rejimine bağlıdır.

2) Ekilecek olan topraklar kasabanın kollektif mülkiyetine bağlıdır. Aileler arasında devrî olarak bölünür ve bölünme fasıllarında aileler tarafından kullanılır.

3) Ormanlar, otlaklar, kolektif olarak kullanılır; fakat mülkiyeti ferdîdir. Bunlardan en önemlisi olan ikincisi 19 uncu asırda durum şöyle idi: Devrî olarak bu müşterek toprak bölünürdü. Her aile iğreti bir hisse alırdı. Buna *nadiel* denirdi. Zamanla *nadiel* büyüyünce yeniden toprak birleşir, sonra bir daha bölünürdü. Fakat mülkiyet daima müşterekti. Ferdî tasarruf kısa devirlere ait olarak ayrılırdı. Bu şeklin benzerlerini Beni israilde, İspartada, 12 levha kanunundan önceki Romada

görüyoruz. Bu eski müessesese Mir şeklinde devam ediyor. Fakat kolektif unsur daha üstündür. Çünkü asıl olan bölüm değil, kolektif mülktür.

Fransız sosyoloğu Le Play, Mir'in lehinde mütaleada bulunuyor. Bu rejimin doğumları arttırdığını söylüyor. Ferdî mülkiyete dayanan modern cemiyetlerde yeni bir çocuğun doğması mirastan hisseyi azaltır. Devrî bölümler yapan memleketlerde ise mesele böyle değildir. Bir aile bölüm anında ne kadar kalabalıksa onun hissesi o kadar geniştir. Bunun için, kazanmak maksadile, az doğurmak değil çok doğurmak lâzım gelir. Fakat bir çok müellifler, hele Paul Leroy Beaulieu bu müesseseye büsbütün kötümser bir gözle bakmaktadır.

a) Gelişmenin içtimaî müsavatsızlığa mani olamadığı için Mir'i tenkit ederler. Mir sistemi güya takribî bir şartlar müsaviliğini temin etmek gayesi güder. Fakat bir müddet sonra bazı fertler kendi hisselerini ekip biçemez olurlar.

b) Rusyanın bütün nüfusu arttıkça, bölünecek toprakların hepsi birden değişmez olarak kalacağı için her aileye düşen payı gittikçe azalır. XIX uncu asrın ikinci yarısında nüfus iki misline çıktığı için, hisseler bir aileyi besliyemeyecek hale geldi.

c) Kültür umumiyetle çok geri kaldı. Çünkü, her yeni bölümde hissenin yeniden alınacağından emin olmak, insanları çiftçiliği düzeltmek ve ilerletmekten, çalışmaktan alıkoymuyor. Özel mülkiyette olduğu gibi insan uzun müddet elinde tutacağı toprağı daha iyi yetiştirmek için bütün emeğini sarf etmiyor.

a) Payların bölünmesi bazı bölgelerde son derecede fazla parçalanmalara sebep oluyor. Bu fazla parçalanma çok fakir ve zayıf bir istihsale meydan veriyor.

Rus ihtilâli Mir şeklini ortadan kaldırmıştır.

Aile kollektif mülkiyeti: Zadruga. — Aile kollektif mülkiyeti Romadan beri türlü cemiyetlerde görülüyor. 12 levha kanunundan önce lâtin âleminde de yapılmış olduğu tahmin ediliyor. Daha sonraki Romagens'inin içtimaî yapısında bunun izleri vardır. Bu tipte mülk sahibi olan ferd değil ailedir. Bu bir nevi toprağına yerleşmiş ve bir kasaba halini almış olan clan gibidir. Clan'a nazaran istihsal çok daha yüksek olmakla beraber mülkiyet tarzı bakımından aynı karakterleri gösterir. Zamanımız cemiyetlerinde bu tip azalmışsa da, en barizi sırp Zadrugasında kalmıştır.

Zadurga, aynı aileye mensup kimselerden mürekkeptir. Aralarında hayat ve mal birliği vardır. Müessesenin maddî merkezi bütün üyelerin birlikte yemek yediği ve yaşadığı geniş bir binadır. Burası oazi. Clanlarda da rastladığımız "uzun ev," tipine benzer. Etrafında fertlere ait bir yığın pavyonlar vardır ki, bunlar hayatın birlikte geçmeyen zamanlarına ayrılmıştır. Zadurga bir miktar birleşik mülke, mala, ekelecek toprağa ve ormana sahiptir. Bunlar filan ferde değil, bütün Zadurgaya aittir. Zadurga üyeleri zümre fertlerinin hareketlerinden mesulur. Kan gütme şeklinde birbirlerine bağlıdır. Bunu bazan para bedeli (wertgeld) ile öderler. Bu günkü kanun kan gütme türasını yasak etmiştir. Fakat hak yine gizlice buna uygun yaşamaktadır.

Zadurga başkanı zümrenin erkek ve yaşlı üyeleri tarafından seçilir. Çoğu kere bu yaşlı ve evli bir zattır. O disiplini ele alır, işleri böler; genel olarak erkekler dış işlerini, kadınlar ev işlerini yaparlar. Zadurga üyeleri arasında bölünmemiş olan mülkün yanında her ferdin küçük bir şansı mülkü de olabilir. Fakat bu toprağa değil, karaya, hayvana, alete, silaha ve elbiseye attır.

En sonra, zümre üyelerinin sayısı çok sıkı tesbit edilmiştir. Bu sayı aşdığı yaman Zadurga'da bölüm yapılır, ve o bir çok ikinci Zadurga'lara ayrılır.

İktisadçılar ve sosyologlar arasında bu içtimaî tipin lehinde ve aleyhinde bulunanlar vardır.

1 — önce, genel hayattaki iştirak herkesin edeceği kârdan ciddi bir tasarruf yapmasını temin eder. Diğer bütün insanlar için tek bir ocak, tek bir masa, tek bir ışık bulunması masrafı azaltır.

2 — Zadurga'da çok mes'ut bir iş bölümü kurulur. Zümrenin başkanı üyelerden her birinin istidadını göz önüne alır; ve ona en elverişli işi verir.

3 — Acele işler olduğu zaman herkesin onu birlikde yapması mümkündür. Halbuki ferdi mulkiyette bu mümkün değildir.

4 — zümre halinde çalışma daha kolay kredi koymaya imkan verir.

5 — nihayet bu sistem köy mülkiyetinin son derecede parçalanma ve ifrat derecede küçülme manzurlarından korunmasını da temin eder.

Buna karşılık Zadurga'nın bazı mahzurlarından da bahsetmektedirler :

1 — Ferdî teşebbüs z hniyetini azaltır ve bazan tahrip eder.

2 — Şahsî cedidin şiddetini zayıflatır. Çünkü ferdin müşterek işe getirdiği şeyle müşterek işten çıkardığı şey arasında tam bir nisbet yoktur.

Zadurga müessesesi bir asırdan beri iki esaslı âmil yüzünden parçalanmış bulunuyor: Bunlardan biri hukukî amil, ikincisi iktisadî amildir. 1844 de Sırp medenî kanunu Roma hukukundan mülhem olarak vatandaşlara Zadurga'dan çeklime imkânını verdi. Onlara bazı imtiyazlar vadetti. Bu suretle Zadurga'da dağılmaya başladı. İkinci amil de ferdî teşebbüsü himaye eden kapitalist iktisat sistemidir ki, bunun geliştiği yerlerde Zadurga'nın dayanmasına imkân yoktur. Anadolu'nun bazı mntıklarında bu sisteme benzer bir yarı kollektif mülkiyet rejiminin izlerini, müşterek köy toprağının sırayla muhtelif seneler ayrı ayrı aileler tarafından ekilmesi usulünün mevcut olduğunu görüyoruz. Bunu toprağın bereketsizliğine atfedenler böyle özel bir sebeple umumi bir hadiseyi izaha çalışıyorlar. Vakıa bazı yerlerde bu sebeple rol oynuyor: Meselâ Cide civarındaki köyler gibi. Fakat her taraf için bunun tek sebep olduğu söylenemez. Daha elverişli şartlar içindeki bazı alevî köylerinde toprağın yetmezliği ile izah imkânsızdır.

I — Özel mülkiyet rejimleri:

Modern garp cemiyetlerinde, Rusya müstesna olarak, umumi rejim ferdî ve özel mülkiyete dayanmaktadır. Bu rejimin nasıl doğduğunu anlamak için biraz tarihe dönmek lâzımdır:

A — mülkiyet hakkında ilk çağ telâkkisi: Ferdî mülkiyet hakkının ilk vazıh kökleri Romada başlıyor. Ondan önceki ilk - çağ kavimlerinin bu hakkı tanıdıklarına dair kat'î malûmatımız yoktur. İlk defa Romada 12 lavha kanunu bunu açıkça ifade eder. Roma kanunu ferdin mutlak, sınırlanmamış, bölünmez, her türlü tecavüzden masun olan ferdî mülk hakkını tanır. Yalnız bu kanun demokratik olmadığı için mülkiyet hakkını bütün sınıflara ve Roma dışına yayamaz.

B — Feodalite'de mülkiyet : Feodal mülkiyet telâkkisi ferdî mülkiyetin başka bir köküdür. Bununla beraber orada Roma'ya nazaran bir inniraf görülüyor. Başlangıçta seigneur biricik mülk sahibi idi; Vassalın mülk üzerinde ancak istifade ve tasarruf hakkı vardı. Fakat zamanla Vassal'ın hakları çoğaldı. Toprağını işleten adamın (tenancier) hakları yaşayan'lar arasında "ferag edilebilir," oldu. O derecede ki, bu tasarruf hakkı bir müddet sonra mülkiyet hakkına yakın bir hal aldı.

Bu durum geniş mülkiyetlerin parçalanmasına sebep olmuştur ki, orta çağda buna *alleu* mülkiyeti diyorlardı.

Şarkda feodalizm az çok farklı olmuştur: Mülk aynı yamanda, dîni iktidarın da başında bulunan en büyük senyöre yani sultana aitti. Diğerlerinin yalnız tasarruf hakları vardı ve bunlara tenancier karşılığı "sahibi arz," denirdi. İmparatorluk, kudretini kayıp etmediği müddetce Vassal yahut "sahibi arz," toprak üzerinde mülk hakkı kazanamadı. İmparatorluğun bir çok yerlerinde belirip kaybolan "malikâne," sistemi istisna halinde idi. Bu yüzden ferdî mülkiyet ve onun ekonomik neticeleri gelişemedi. Şarkda feodalizmin gelişme yolunda yarım kalmasını büyük mahreçler ve Hindistan yolu gibi dünya mikyasında ekonomik olaylarda aramalıdır. Mevzuumuzdan ayrılmamak için burada bu meseleyi derinleştirecek değilim.

C — Modern mülkiyet telâkkisi : Modern mülkiyet Roma mülkiyetine yaklaşır ; fakat onun aynı değildir. Şekil bakımından mutlak, inhisarcı, devamlı olmasından dolayı onunla müşterek vasıfları vardır. Millet halini almış olan cemiyetlerin yeni medenî kanunları esaslarında Roma kanunundan mülhemdir.

a) Modern mülkiyet *mutlak* bir haktır. Fransız medenî kanununun 544 üncü maddesine göre eşyadan mutlak olarak tasarruf ve istifade hakkıdır.

b) Modern mülkiyet *inhisarcı* bir haktır. Yani ona sahip olandan başkalarının karışmasını men eden bir haktır.

c) Modern mülkiyet ferdin hayatile bitmiyen *devamlı* bir haktır. Mülk sahibi ölümünden sonra malının ne olacağına karar vermeye mezundur ki, buna *miras hakkı* deniyor. O bunu düşünmemiş bile olsa, kanun tayin eder. İşte bu vasıfı Roma ve modern mülkiyet telâkkileri birbirine yaklaşır. Fakat hukukî "mevzuat," a rağmen ekonomik gelişme modern mülkiyete büsbütün başka bir cephe vermiştir ki, bu da onun *sınırlandırılmış* mülkiyet olmasıdır.

Modern telâkkide bu sınırlama üç esastan doğmuştur :

1 — Ailevî sınırlama, 2 — İhtimaf sınırlama, 3 — Vergi ile sınırlandırma.

1 — İlk sınırlayış aileden gelir : Mülk sahibi kendi servetini sınırsız kullanma salâhiyetini haiz değildir. Uzak akraba veya yakın akraba ayırışını kendi yapamaz. Kanun işe karışır.

2 — Ferdî mülkiyet ancak ferdle cemiyet arasında çatışma olmadığı, yani mülkiyet kolektif heyete tecavüz etmediği zaman meşrudur. Böyle bir çatışma meydana çıkarsa mülkiyet hakkı sınırlandırılır ve ferd feda edilir. Bazı kanunlar içtimaî fayda fikriyle mülkiyet hakkının sınırlandırılmasını kabul ediyor. Bir kısım kanunlar "amme," nin faydası için "istihlâk," kaidesini koyuyor.

Duguit mülkiyetin mutlak bir hak olduğu kanaatine hücum etti. Ona göre mülkiyet içtimaî bir tonksiyondan ibarettir. O, umumun faydasına uygun oldukça ve ona zarar vermedikçe meşrudur. Bu tarz-larda kanunlar arasında en dikkate değer olanları birinci cihan har-binde neşretilenleridir: 1916-18 kanunları toprak sahiplerini toprakla-rını ekip biçmeye veya ekdirmeye mecbur ediyordu. Eğer mülk sa-hipleri bu tahâde riayet etmezlerse ve topraklarını boş bırakırlarsa hükümet ellerinden topraklarını alacak ve istitadesini çiftçilere bırak-acaktır. Osmanlı devletinde "zanaat," kanununun esasî da [feodal sis-tem içinde kalmak şartile] buna benziyordu. 1945 senesinde kabul et-tiğimiz toprak kanunu 5000 donumdan fazla toprak mülkiyetini kaldı-rıyor. bu suretle tatbikata geçince topraktan büyük bir kısmının çift-çiler arasında bölünmesi lazımı gelecektir. Fransada 1855 de neşretil-en bir kanun mülk sahibinin komşusuna zarar verecek her hangi bir yapı yapmasını yasak ediyordu. Aynı memlekette 1916 kanunu bu hakkı son derecede sınırlamıştır. Böylece, mülkiyet sahasında hukuk tahâitleri, ferdî mülkiyetin amme hukuku, kolektif mülkiyet mefhumu ile çevrelenmiş olduğunu gösteriyor.

2 — En sonra mülkiyet hakkı vergi menfaati ile sınırlandırılmıştır. Son asırda İngilterede vergilerin derece derece artışı mülkiyet hakkı üzer-nde en büyük bakılardan biri olmuştur. Görünüşte bu hakkı en çok muhataza ecer cemiyet olmasına rağmen vasitalı ve vasitasına vergi-lerinin çokluğu yüzünden onu en çok sınırlandıranlardan biri haline gel-miştir. Bununla beraber İngilterede lord-land sistemi, bütün mülk sa-hipleri henüz çok kuvvetli bir yer tutmaktadır.

Mülkiyet hakkının objeleri : — Aslında özel mülkiyet yalnız maddî ve nakil edilebilir şeyle reaitti. Zıynet eşyası, sırahlar, para gibi sonradan mülkiyet hakkı toprağa, eve ve ev eşyasına yayıldı. Nihayet zamanı-mızda bu hak en fazla genişleyerek maddî olmayan kıymetlere kadar yayılmıştır. Maddî olmayan kıymetlere doğru genişleme şöyle olmuştur:

a) önce endürstri mülkiyetlerine yayıldı. Her mucidin kendi icad ettiği şey üzerinde mülk hakkı tanıttı. Fakat bu çok iğretidir. 5-15 sene sürer.

b) Ticarî adi mülkiyet çöki aşar, ve *itibari* geniş sahalara yayılır: Firma hakkı, peştemallık gib.

c) Evcî ve artistik mülkiyet: Müellifin ve sanatkârın eserinden kâr etmesini temin eder. Eskiden garpte edebî mülkiyet kırala aitti, ancak kıral tarafından müellifine «imtiyaz» olarak verilebilirdi. zamanımı da kat'î bir hak halini almıştır, fakat edebî ve artistik mülkiyet hakkı da devamlı değildir. Edip ve sanatkârın ölümünden sonra varisler bir müddet bu hakkı muhafaza ederler. Önceleri bu müddet 5 sene iken gittikçe çoğalarak bu gün 50 seneye kadar yükselmiştir. Mülkiyet haklarının maddiden maneviye genişlemesinde demokrasi cereyanlari beraber daha 17 inci asırdan beri Locke, Spinoza, S. Mill gibi filizofların neşriyatı ve mücadelelerinin de büyük tesiri olmuştur.

Hukukçular, genel olarak, manevî mülkiyeti pek iyi karşılamıyorlar. Hele bunun iğreti şekillerini tanımayı hiç istemiyorlar. Maddî ve devamlı mülkiyet hakkına karşı da daha iyimserdirler. Fakat itirazları boşuna görünüyor. Hadiseler onların kanaatleri ahsine gelişmektedir. Bütün içtimâî tekâmül son asır içerisinde mülkiyetin bir taraftan içtimâileşmekte bir taraftan manevileşmekte olduğunu, iğreti ve manevî hakların çoğaldığını, maddî ve devamlı haklara tahditlerin günden güne arttığını, iktisadî tekâmülün hukukî düzeni çevrelediğini ve sarstığını gösteriyor. Bu suretle 17 inci asırda kapitalizmin gelişmesi bir taraftan ferdî mülkiyetleri kuvvetlendirirken, diğer taraftan yine aynı hadise ve onun büyük sermaye birikmelerine sebep olması da mülkiyetin tekrar kolektifleşmesini hazırlayan yeni bazı içtimâî müesseseleri meydana çıkarmıştır. Yine ferdî mülkiyet sistemi içinde birer unsurdan başka bir şey olmayan bu teşekküllerden en tanınmıştı kolektif şirket ve anonim şirkettir.

Kollektif şirket: — Tek ferdin teşebbüslerini aşan daha geniş teşebbüslere elverişli ilk hareket “kolektif şirket,” dir. Hukukî karakteri şeriklerin cemiyetin zarar ve ziyanından şahsî mallarile mesul olmalarıdır. Eğer mühim bir işe girişilirse ve işler fena giderse şeriklerden her biri tehlikeyi göze alır. Kollektif şirket içtimâî bir hizmet gördüğü için cemiyete kendini kabul ettirir. Bu şirkete girenler istedikleri zaman oradan çıkmaya mezuun değildirler. Ancak cemiyet dağılınca ayrılabilirler. Her şeriki cemiyete bağılayan rabıta çok ağırdır. İşlerin bozulması şeriklerin mahvolmasına sebep olabilir. Şartların ağırlığı bu nevi şirketlerin çok yapılmasına mani olmuşsada, şeriklerin fazla çalışmalarına ve teklikeyi hesaba katarak her türlü ihmalden kaçınmalarına da sebep olduğu için bazı kolektif şirketler büyük ve ciddî işlere girmeye muvaffak olmuşlardır.

Anonî şirket. — Ben büyük istihsal tarzına son derecede uygun olan bu hukûkî teşekkülün yalnız iktisadî karakterlerini anlatacağım. actionnaire'ler teşebbüsün müşterek mülk sahibleridir. Kâr olunca onları "temettu," şeklinde dağıtırlar. Fakat aksiyonerlerden her birinin mes'ullüğü kendi aksiyonu sayısına göre mahduttur. Herkesin ancak hissesi kadar salâhiyeti ve mes'ullüğü vardır. Bu aksiyonlar ferden ferde kolaylıkla geçebilir. Umumiyetle hamiline aittir : Satılabilir, alınabilir, bir elde birikebilir. Borsada oynanabilir, bu yüzden anonim şirketlerin aksiyonları büyük sermayedar elinde kolaylıkla birikebilir. Hatta bazan tek sermayedar bunları toplayabilir. Sermaye birikmesinin mühim neticelerinden biri de anonim şirketlerin tek adamın hükmü altına girmesidir. Bernstein orta burjuvazi tabakalarında sermayenin parçalanmaya doğru gittiğini ispat için anonim şirketleri delil olarak kullanıyorsa da, hakikatta bu tamamen aksine delil diye gösterilebilir.

Anonim şirketin hukukî mevzuatı büyük teşebbüsün gelişmesine çok elverişlidir. Büyük istihsal ve anonim şirket birbirine çok uygundur. Fizik ilmindeki icadlar kadar bu hukukî ibda da büyük istihsal geliştirmiştir. Anonim şirket sayesinde çok geniş işler başarılmış ve küçük mülk sahipleri tamamen büyük sermayedarların eline düşmüştür. Aksiyonerler "umumî meclis," halinde toplanırlar. Bu umumî meclis idare heyetini seçer. Müessese başında bir idare heyeti başkanı ve bir umum müdür vardır. Bütün işleri bunlar yürütürler. Maiyetlerinde teknik müdür, satış müdürü, müfettişleri ve idare heyeti üyeleri vardır. Umumî heyetini bütün bu heyet üzerinde kontrol, veto ve değiştirme hakları vardır. İşlerin fena gittiğini görürse aynı müdürü, üyeleri ve başkanı bir daha seçmez. Tecrübeler gösterdi ki anonim şirket en büyük ve en iyi randıman verebilir.

Bu hukukî kadro içindeki teşebbüsler başladıkları işte büyük başarılar göstermişlerdir. Fakat mes'ul insanın görülmemesi haksızlığın büyük olmasına sebep olmaktadır. Bu yüzden bir çok hücumlara uğramıştır [1]. Tenkitler bilhassa şu iki noktada toplanıyor : Ahlâkî bakımdan şahsî mes'ullüğün ve iktisadî bakımdan ferdi teşebbüsün manasını yumuşatmakta ve gevşetmektedir. Bu yüzden sermayesi az olan büyük miktarda aksiyonerin sözü kaybolmaktadır. Bu hareket

[1] M. Rachid - Erer, *La société anonyme devant la crise économique* İstanbul, 1938; müellif bu eserde modern endüstri ile anonim şirketin münasebetini, Türkiye'deki anonim şirketleri, cihan iktisadî buhranında bu şirketlerin rolünü tetkik ediyor.

tarzı bizzat cemiyetin aleyhine olmakta, çünkü bu sermaye artışı muvazenesini bozmaktadır.

a) Aksiyonların en mühim kısmı küçük aksiyonerlerin elindedir. Fakat bunlar teker teker ehemmiyetsiz oldukları için seçme ve idare işlerine, umumî meclislere karışmazlar. Bu suretle cemiyet mahdut kimsenin elinde oyuncak olur. Bankalar da küçük aksiyon sahiplerini mahvederler. Bankaların kredileri yüzünden büyük aksiyon sahipleri onları kolaylıkla zaptetmeye muvaffak olurlar.

b) Müdürlerin ve üyelerin menfaati aksiyonerlerin menfaati ile tamamen uyduğu nadirdir. Çoğu kere bunlar birbirine zıttır. Müdürler ve üyeler tenlikeli işlere girmek, tekniği değiştirmek, uzak ve büyük kârlar için yakın ve küçük kârları feda etmeye meylederler. Halbuki bu teşebbüsler umumiyetle küçük aksiyonerleri mahveder. Bu tarzda yeni teşebbüsler her seferinde küçük aksiyonerlerden bir kısmının ya kendi arzularıyla teşebbüsten çekilmelerine, yahut mücadelede kaybolmalarına sebep olur. Her iki durum da anonim şirketin mükemmel bir sermaye birikmesi aleti olduğunu gösterir.

Anonim şirketi modern iktisad ihtiyaçlarına uygun bir hale getirmek için esaslı kanunî teşebbüslere girişilmiş ve ıslah çareleri araştırılmıştır : Almanyada 1937 de bir kanun neşredildi. Burada şirketlerin en az sermayesinin 500,000 Reich-Mark olacağı tesbit edildi. Mes'uliyet yokluğuna karşı mücadele için idare üyeleri ve idare meclisi başkanının adları cemiyetin mektupları başına yazılması kararlaştırıldı. Devletin kontrolü arttırıldı. Fransada 1935 de eski kanun tadil ve ıslah edildi. Bizde bu husunda esaslı tadille yoktur. Son durum üzerine olacağı umuluyor.

İş sistemleri ve hukukî rejim :

İş sistemlerinin tâbi olduğu hukukî rejim ilk çağdan beri cebri rejimden hür rejime doğru tekâmül etmiştir. Hür rejim içindeki şekil değiştirmeleri cebri rejime dönüş değil, ancak hür rejimin yarattığı yeni şekillerdir : Bunlara sınıf muvazenesinin kaybolmasından ileri gelen diktatörlükler diyoruz. Şu halde umumiyetle hukukî rejimleri ikiye ayırabiliriz : 1) Baskı rejimleri, 2) İş hürriyeti rejimleri.

Baskı rejimi : — İş organizasyonunun baskılı şekli de iki halde bulunabilir :

a) Mutlak olabilir. Bu halde işçi kendisini çalışmaya mecbur eden bir şahsa veya organizme tabi olacaktır. İşte bu asıl "cebrî iş" rejimidir.

b) Nisbî olabilir. O zaman ferd çalışmaya mecbur değildir. Fakat isterse bir takım sıkı kaidelere bağlı olan zenaatlerden birini seçebilir. Girdikten sonra o kaidelere boyun eğer: Bu da *kapalı meslekler* rejimidir.

Cebrî iş rejimi: Kölelik ve servage. — En tipik şekli bütün ilk çağda hüküm sürmüş olan köleliktir. Köle efendisinin hesabına çalışmıştır. Efendisinin malıdır, köle bir şahıs değil bir şeydir, ne mülkü ne ailesi vardır. Kadınla birleşmesi kabul edilir, fakat bu hiç bir hukukî netice doğuramaz. Yaralanırsa, tecavüze uğrarsa şahsını korumak hakkı yoktur. Onu koruyabilecek ve haklarını isteyecek olan yalnız efendisidir. Fakat bu katı prensip bütün ortaçağ içinde derece derece yumuşamıştır. Efendiler kölelerinden daha çok faydalanmak için onlara bazı hukukî imtiyazlar verdiler, onların alacaklı ve borçlu olmak haklarını tanıdılar. XIX inci asra kadar bu rejim garp kolonilerinde pamuk ve şeker ziraatı içinde zenci köleliği şeklinde sürüp gitmiştir. Hatta bu son şekil eski kölelikten bir çok noktalardan daha sert, daha ağırdır. Eski kölelikten onu ayıran başlıca noktalar şunlardır:

a) Kölelerin sayımı bir çok angaryacılar tarafından vahşi ve sistematik usullerle tatbik edilir.

b) Başka ırktan ve başka renkten insanlara tatbik edildiği için, içtimai sınıflar arasında niç bir yaklaşıma ve niç bir yumuşama yakınlığı göstermiyor.

c) Eski kölelerin ev ekonomisi kadrosunda kaldığı halde, modern köle değişim ve kâr maksadile büyük istihsalde kullanılıyor. Kölenin istismarı bunun için zamanımızda çok daha ileri götürülmüştür. XXIII inci asır sonunda zenci köleler Fransız müstemlekelerinde pek çoktu. Antilles'lerde bir beyaza 6-8 köle düşüyordu. Bir köle genç ve sağlam ise 1000 - 2000 frank değerinde idi. Kölelerin kanunî durumu 1685 kanunu ile 60 madde olarak tesbit edildi ki, bu zenci kanunu diye meşhurdur. Kölenin kabiliyetine ait maddeler Roma kanununun maddelerini hatırlatıyor. Ölüm cezası pek çoktur. Meselâ beyaz bir adamın yolunu kesen veya hırsızlık yapan zenci öldürülür. Kaçanların ilk seferinde kulağı, ikinci seferinde dızı kesilir. Üçüncü seferinde öldürülür. Eşya gibi görüldüğü için zenci satılır, satın alınır; ve mirasta intikal eder. Bu kanun kölenin çalışmayacak hale geldiği zaman efendisini onu beslemek ve bakmakla mükellef görüyor. Fakat Fransız müstemlekeleri kölelere karşı İngiliz müstemlekelerinden daha iyi idiler. Bunu bizzat Adam Smith "milletlerin zenginliği," adlı eserinde söylüyor.

XVIII inci asırda filozof ve ansiklopedisleri köleliğin lâgvi için uğraştılar. Fransız inkılâbı bu müesseseyi kaldırdı. Fakat Convention tekrar kurdu. Ancak 1848 de Victor Schöcker'in başkanlığı altında kaldırıldı. Birleşik Amerikada köleliğin kaldırılması uzun bir dahili harbe sebep oldu. 1859 da başlayan harp 1864 de biterek köleliğin lâgvını isteyen Abraham Lincoln ve şimallilerin zaferi ile neticelendi. Köleliği en son kaldıran garplı millet 1888 de Brazilyadır. Cambodge'de 1897, Madagascar'da 1896 da kalktı.

Birinci cihan harbinden sonra yapılan bir anket hala bazı milletlerde, meselâ Habeşistanda devam ettiğini gösterdi. 1925 de bazı yerlerde köleliğin mevcut olduğunu gösteren raporlar nesredildi. Bazı müstemlekelerde köleliğin yerine kaim olan başka bir müessese de cebri iş veya mecburi iş müessesesidir. Afrika ve Madagascarda belediye ve mshallî idare yerlileri cebri işte, angaryelere sevk etmektedir. Millî hükümetler bunları görmemezlikten gelir. Fransada F. Challaye gibi filozof muharrirler bunların aleyhine yazmışlarsa da bu yüzden hapse mahkûm olmuşlardır.

Toprak köleliği (Servage): — toprak köleliği cebri işin biraz yumuşamış tarzıdır. Orta çağda çok yayılmıştır. Serfler senöyrün toprağına verasetle bağı edilir. Senöyre karşı şu borçları vardı:

a — Sembolik mahiyette olmak üzere mikdarı çok az olan bir vergi: *Chevage*.

b — Gerek Serf in iradinin mecmuundan alınan vasıtasız gerek gelirine ait vasıtalı olmak üzere bir vergi: *Taille*.

c — Senede muayyen bir gün çalışma mecburiyeti: *Angariye* (*Corvée*).

Adetler ve gelenek ile bu müesseseler birleşti, kuvvetlendi ve kısmen yumuşadı. Aslında Senyör kendi servetini satarak, veya hediye ederek veya değışim ile bir başkasına verebilirdi. XIII inci asırdan sonra bunlar azaldı. Nihayet büsbütün kalktı. Köleden farklı olarak Serf şahsî arzularını tatmin edebilirdi. Başka bir Senyöre ait olan birisiyle evlenmek isterse onun Senyöründen izin almaya mecburdu. Çoğu kerre bu izin satın alınırdı ki, buna formariage deniyor. Serf ölünce bütün malları kanunca senyörüne verilirdi. Buna mainmorte hakkı denirdi. Hakikatte senyör yalnız bir mikdar para alır, ve bu malları ölen serfin akrabasına bırakırdı. Bazan da serfler biriken mainmorte hakkını muvakkat cemaat haline koyarlardı. Bu Sırb standaki Zadruga gibi bir kuruluştı. Bu suretle biriken mallar bölünemez ve icabında serflerin ihtiyacına sarfedilirdi. Feodal cemiyette hema bütün köylü işçiler

hüriyetten mahrumdu. XI inci asırda **örf ve âdet** gösteriyor ki kölelik istisna idi. Bu değişme başlıca iki sebepten ileri gelmiştir:

a — Senyörler bir çok köileri azad ettiler. Bunu kısmen kendi menfaatleri kısmen de ruhlarının istirahatı için yapıyorlardı. Azadlar gittikçe umumilesti. Toptan bir kasaba veya şehir halkı azad ediliyordu. Böylece azad edilmiş kasabalar ve şehirler meydana geldi.

b — Kölelik haline bağlı olan haklar yavaş yavaş kaldırıldı. XIV-VIII inci asırlarda kiralık iktidarı büyüdükçe serflerin hüriyeti arttı. Zadeğanın nüfuzu azaldı. İnkılâp zamanında Fransada ancak *gura* taraflarında az miktarda serf vardı. Constituant meclisi toprak köleliğini tamamen kaldırdı. Cebrî iş sistemlerinin kalkması iki farklı sebepten ileri geliyordu.

1 — Ahlakî sebep: vicdan duygusu derinleştikte bir ferdin bütün kuvvetlerinin başka bir ferd elinde olması, bir adamın başka adamın mülkü sayılması imkânsız görülmeğe başladı.

2 — İktisadî sebep: cebrî işin serbest işden daha az verimli, daha az tesirli olduğu görülür. Kendi talihini düzeltemeyen, hüriyetini kazanamayan iasan en çok randıman veremez. İlk çağdan beri kölelerin kütle halinde azad edilmesi kısmen acıma duygusundan ileri gelse de büyük bir nisbette efendilerin ve senyörlerin menfaatinden ileri geliyordu.

Kapalı meslekler (loncalar) rejimi: cebrî işten serbest işe doğrudan doğruya geçilmiş değildir. Oldukça uzun bir zaman ortalama bir rejim kullandı ki, bu da halâ büsbütün terkedilmemiş olan kapalı meslekler veya loncalar rejimidir. Bu rejimde fertlerin şahsî hüriyetleri vardır. Çalışmak istemezlerse kimse onları zorlayamaz; fakat mesleklerini hür olarak seçemezler. Bazan meslek mutlak bir snrette kapalıdır. Ancak falan kategoride olan kimseler falan zenaati yapabilirler ki, buna en katı şeklile caste rejimi, mutedil şeklile lonca (*Corporation*) rejimi denir. Bu gün Hindistanda müfrit şekil devam etmektedir. İslâm ve hıristiyan orta çağı da aynı sistemin mutedil şekilleri üzerine dayanmakta idi.

Kast rejimi: Bu rejim *C. Bouglé* tarafından tetkik edilmiştir. Bunun iktisadî bakımdan ikinci derecede ehemmiyeti vardır. Bazı cemiyetler Kast sistemini bugüne kadar muhafaza etmektedir. Hindistanda her ferdin ne işle uğraşacağı verasetle ve kat'î olarak muayyendir. O filân aileye mensup olduğu için, ancak filân mesleğe girebilir. Kastlar arasında tam teşkilatlı bir *hiérarchie* vardır. Meslekler aynı plânda değildir. Zenaatlar *asalet* derecesine göre sıralanırlar. Öyle bir sistemin

yumuşak ve ilerlemiş bir iktisadî hayatla uzlaştırılması imkânsızdır. Çünkü :

a — Veraset ve aile durumu meslek sayısını tayin ettiği için, fi-lân meslekte olanların sayısı bu mesleğe cemiyetin ihtiyacı ile mütenasip değildir. Refahlı sınıflarda nüfus çok olacağı için bazı mesleklere ihtiyaç olmadığı halde mensubu pek çoktur. Bazı mesleklerde ise ihtiyaç olduğu halde mensubu pek azdır.

b — Yeni ihtiyaçlar ve yeni istihsal usulleri doğunca yeni mesleklerin meydana çıkması lâzım gelirken iş bölümü billurlaştığı için tekniğin ve zevkân değişmelerine göre onu intibak ettirmeye imkân yoktur. Hindistanın iktisatça geriliğini bu olaylar izah eder.

Lonca rejimi : — Lonca (corporation) müessesesi bizi bilhassa ilgilendirir. Çünkü yakın şark, İslâm ve Hıristiyan dünyası bu sisteme asırlarca müddet bağlı kalmıştır; ve bugün de inkiraz halinde bazı cemiyetlerde sürüp gitmektedir. Lonca rejimi oldukça karmaşıktır. Onu önce nazârî, sonra tarihî bakımdan gözden geçirmelidir.

1— Nazârî bakımdan Corporatif sistem modern hürriyet fikrine zıt olarak *kaideli çalışma* fikrinden hareket eder. Gelenekci kaidelilik şu üç noktada hüküm sürer.

a) Mesleğe alınış serbest değildir. Lonca öyle bir mesleki zümredir ki, her merkezde aynı zenaatın müstahsilleri toplanır. Eğer bir yerde bir ferd bir mesleğe girmek isterse mutlaka onun corporation una girmeye mecburdur. Her namzedin başlarının rizasını alması lâzımdır. Bunun için de, bir *giriş* (initition) merasiminden, bir nevi imtihandan geçecektir. Corporation içerisinde üç mertebe vardır: Çıraklar, kalfalar, ustalar.

Hiç kimse çırak olmadan kalfa ve kalfa olmadan usta olamaz. Çıraklar mahdut sayıdadır; ve her biri uzun seneler çıraklıktan geçmeye mecburdur. Ustaların sayısı da mahduttur. Bu ustalıklardan her birine bir "gedik," denir. Bir usta ölmedikçe veya meslekten çıkarılacak bir kusur işlemedikçe gediklere yeni bir usta alnamaz. Bu kaidelerin hedefi ustalar arasında yarışmayı kaldırmaktır. İnsan ancak meslekte teknik kabiliyetin en yüksek derecesini ispat ettikten sonra usta olabilir.

İş şartlarının tesbiti bakımından da hürriyet yoktur. Bu gün iş "Statut," leri işçi ile patron arasındaki bir anlaşmadan doğar, anlaşma

çoğu kere ferdidir; ve iş sözleşmesile ifade edilir. Bir çok patronlarla bir çok işçiler arasında kollektif sözleşmeler de yapılabilir. Her iki durumda işçi ve patronun iradelerinin uyuşması lâzımdır. Corporatif rejimde ise mesele temamilen farklıdır. Ne çıraklar, ne kalfalar Corporation idaresine karışmazlar. İş şartlarının kurulmasında reyleri yoktur. Bu şartlar yalnız ustalar tarafından 'esbit edilmiştir. Ustalarla kalfalar arasında serbest münakaşa yakluğunun neticesi olarak işçiler lehine her türlü kollektif hareket imkânsızdır.

XVI inci asırda fiatların yükselmesi yüzünden bazı işçi isvanları olmuşsa da, bunlara karşı loncalar, belediye ve hükümet şiddetle mücadele etmiştir. 1539 da Villier Cottery dokuma zenaatlarına ait işçilerin birbirleriyle konuşmalarını men ediyor. Ustaların menfaatlerine göre hazırlanmış olan lonca, aynı zamanda zenaatın ve meslek şerefının menfaatine göre hazırlanmıştır. Ustaların imtiyazları kadar yükleri de vardır. Bazı imâl usullerini, bazı ilk maddeleri kullanmaya mecburdurlar. İmâl tekniğini istedikleri gibi değiştiremezler.

Komşu meslekler arasında çatışmaları men için, rejim zenaatın hudutlarını çizer. Hasılı lonca sistemi bir *kaideler sistemi*'dir. İktisadî ferdcilik ve liberalizmin tam zıddıdır.

2 — Tarihi tetkik : Osmanlı devletinde lonca teşkilâtı devletin esaslı temellerinden biri idi. Daha devlet kurulmadan önce Mogol istilasıyla Selçuk devleti parçalandığı zaman Anadolunun bir çok yerlerinde bu teşkilât ahilik adı altında devletin yerini tutuyordu. Bu adeta küçük cumhuriyetlere benzeyen kuvvetli bir belediye teşkilâtı vazifesini görüyordu. Osmanlı devletinin kuruluşunda da bu ilk iktisadî dinî teşkilâtın büyük rolü olmuştur. Osmanlı devletinin inkişafında rol oynayan tarikatlardan bir çoğu bu lonca teşkilâtına bağlı idi : Bektaşilik, mevlevîlik, bayramilik, şabanilik ve saire gibi. Ortaçağ cemiyetinin hususiyeti iktisadî ve dinî organizasyonların birbiri içinde bulunması idi. Umumiyetle loncaların ahlâkî ve dinî tesanütlerini sağlayan bazı eserler yazılıyordu. Bunlar ortaçağ zihniyetinde tesanütcülük (solidarisme) kitapları idi ki, o zamanki iktisadî ahlâkı temsil etmektedir. Bu eserlere Fütüvvetname deniyordu. Fütüvvet de diğer tarikatlarda olduğu gibi bir ananeye ve mesleğe dayanıyordu. Her Fütüvvet içinde bir pir veya şeyh vardı. Şeyh öldüğü zaman halifelerinden biri onun yerine geçirdi. Bu suretle nesilden nesile giderek Fütüvvet nisbeti Selman Farisiye ve Suhayb-i-Rumî'ye kadar uzanıyordu.

Bu telâkkiye göre peygamberlerden her biri bir zenaatla uğraştığı için o zenaatın ilk piri ve mürşidi sayılır. Bazı zanatlar için hazreti Ali pir sayılmıştır. Başka tarikatlarda şeyhin gördüğü vazifeyi zenaatlardan herbirinin piri görmekte idi. Pirin esaslı vazifesi şed bağlamak, yani daha sonraki tabirle "peştimal kuşatmak", tır. Peştimalın kuşatılması çok etraflı bir merasime bağlı idi. Bu merasımın her safhası zenaata giren namzedin gelişmesine ait bir telâkkının sembolü idi. O sırada şöyle denirdi : "Cebrail cennetten bir kuşak getirdi. Ademe etti ki ya Adem! bu kuşağı beline kuşadırım, ta ki ahde vefa kılasın. Şeytana bağlanmıyasın. Dunyaya muhabbet etmiyesin, hakkın kaza ve kaderine sabır kılasın. Ta ki rızasın hasıl edesin. Ve ol kuşakla belin bağladı ve tekbir eyledi ve Ademin eline verdi. ve etti ki ya Adem! Ahiretedek gitsen bu tuğ seninle bile olsun, ilâh.."

Zanaatlarda en mühim merasimlerden biri de çırak çıkarma merasimi idi. Bu suretle tarikatta yer tutan namzet derece derece yükselerek kalfa ve usta olurdu.

Osmanlı devletinde ve garpte 13-20 inci asırlar arasında lonca rejimi sabit kalmıştır. Fakat bu zaman zarfında yine içinden ağır bir tekâmül görülür. Birinci devre 13-15 inci asırlar arasındadır. 13 üncü aşırda teşkilât artık vazih şeklini almış bulunuyordu. Başlıca iki değişiklik görülüyor :

1 — Korporasyon inhisarı umumi de değildir, mutlak da değildir. Lonca dışında münferit zanaat sahipleri vardır.

2 — İşçilerin üzerindeki baskıya karşılık, loncayı cazip kılan bazı meziyetleri de vardır. Lonca içinde ustalar ve kalfalar birbirine zıt iki sınıf değildir. Kalfalar bir gün gelip usta olabileceklerini biliyorlar, ve ustanın sofrasına iştirak ediyorlar. Ustalarla kalfalar arasında meslek bağlantısı vardır. Bu da tarikat veya ahilik (*Confréries*) idi. Yukarda gördüğümüz gibi bu iktisadî oluşu kadar ahlâkî ve dinî bir organizasyon idi.

Lonca ahlâkî işçilerin gündelik hayatını düzenler. Ustalar kalfa ve ya çırak bütün meslekdaşlarına bakmak ve yardım etmekle ahlâken mükelleftirler. İktisadî bir kanun ile bu teyid edilmediği halde onun dışına çıkamazlar. İşçiler işsizliğe karşı himaye edildiği gibi ahlâksızlığa, aylaklığa, yan çizmelere karşı şiddetli ahlâkî tedbirleri vardı. Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu ve gelişmesi üzerine bu müesseselerin büyük tesiri olmuştur.

Bundan sonra, bu sistemin nüfus kesifliği olan yerlerde veya yeni büyük mahreçlerle karşılaşması halinde geçirdiği değişikliği görüyoruz. Yeni iktisadî hayatın şartları ile uyuşmayan eski bünye ya içine çekiliyor, mücadeleden kaçıyor, yahut bazı islah teşebbüslerine kalıyor, az çok iğreti intibaklar kazanıyordu. Kooperasyon rejimi bilhassa 18 inci asırda yeni sisteme karşı şiddetli mücadele etti. Devlet eski rejimle beraber hareket ediyordu. Hattâ yeni rejime karşı "devlet manifaktürü," bile yapmaya kalktı. Fakat bu hücumlar muvaffak olamadı. Çünkü yeni iktisadî şartlar, yani birikmiş büyük sermaye ve büyük müteşebbislere daha elverişli olan yeni teşekküller muvaffak oluyorlardı. Burada eski kanun ile yeni iktisadî zaruretlerin nasıl mücadeleye girdiklerini ve savaşın ikincisi lehine neticelendiğini görüyoruz.

Fransada maliye nazırı Turgot, 1776 da XVI inci Louis'den ustalıklar ve Jurande'ın lağvına dair bir karar çıkartmağa muvaffak oldu. Bu hadise yeni iktisadî sistem lehine ve eski kanunlar aleyhine ilk başarıdır. Bundan sonra hadiseler birbirini sür'atle kovalıyarak yeni iktisadî sisteme uygun, hukûkî nizam kuruldu. Bu da 1789 ihtilalinden sonraki hukûkî nizamdır.

Bizde kooperasyonların merkezleşmesi ve feodal imparatorluğun merkezî kuvvetinin artması, askerî ve siyasî manufacture'ün başlamasına sebep olmuştur. Bunun başlıca alametlerini 3 üncü Ahmet zamanında görüyoruz: Dokumahane, kumbarahane, tophane vesaire.. nin yapılması. Fakat garpte olduğu gibi doğrudan doğruya millet içinde hiç bir manufacture teşebbüsü olmamıştır. Feodal sistemden çıkma ve burjuvalaşma dediğimiz bu hazırlık büyük mahreçlerden mahrumluk, şark yolunun ehemmiyetini kaybetmesi, milletler arası mübadele merkezlerinin akdenizden uzaklaşması gibi dünya mikyasındaki ekonomik değişmelerin neticesidir.

Hürriyet rejimi:

Kapalı iktisat veya feodal rejimin yerine geçen hürriyet rejimidir. Bu, serbest İtalyan şehirlerinde, Holanda, Belçika ve cenûbî almanyanın guilde lerinde ve şimal denizi kıyısı ile Rusya içlerine doğru uzanan Alman Hanse'lerinde başladı. Hanse ittihadı ile sahasını çok genişletti. Bir aralık Nijni-Novgorod ve Kazan siteleri de bu ittihadı girdiler. 17-18 inci asırlarda bütün Avrupaya yayıldı.

Liberal rejimin iki vasfı vardır: 1) Serbest rekabet: Teşebbüs başında bulunanların birbirleriyle ve halkla münasebetlerini tanzim eder.

2) İş hürriyeti: Patronlarla işçiler arasındaki münasebetleri tanımlar.

Serbest rekabet: Rekabet, hürlüğü herkesin istediği mesleği seçebilmesi, hiç bir otoriteye ve baskıya tâbi olmaması esastan doğar. Vakti meslek yönetimi ve meslek seçimini organize etmeğe doğru bir temayül vardır. Fakat bu ancak ilmî tavsiyelere dayanır, cebre dayanmaz. Nihayet fertler yine kendi kararlarına sahiptirler. Tehlikeyi ve zararı göze alırlar. Yollarını kendileri tayin ederler. Başarı veya başarısızlık onlara aittir.

Bu hürriyet rejiminde teşebbüs şeklinin durumu kooperasyon rejimindeki tamamen aksidir. Serbest rekabet sistemi modern cemiyetlerde tam hakim olmakla beraber bazı istisnalara tabidir. Tehlikeli, sihate aykırı, uygunsuz denen teşebbüsler ancak siyasi makamların müsaadesiyle açılabilir. Fakat bu makamlar ya müsaade etmezler, yahut fazla tahdit ederler. Bazı meslekler için muayyen bir ilim ve kabiliyet lâzımdır. Bu da diplomalarla tevsik edilir: Avukatlık, hekimlik, eczacılık gibi.

Bunlardaki teşekküller kısmen lonca teşekküllerini hatırlatır. Fakat meslek içinde tam bir serbestlik vardır. Meslek icrasına ait daha esaslı bir istisna hukukî resmî işlere ait bazı mesleklerde görülür; bunun en mükemmel nümunesi de noterliktir. Bu meslekler kooperasyon rejimi içindeymiş gibi cereyan eder; bunlarda yalnız diploma kâfi değildir. Muayyen gediklerden bir tanesinin açılmış olması lâzımdır.

İş hürlüğü: İktisadî hürriyet hiç kimsenin başkası hesabına cebren çalıştırılmamasını gerektirir. Kimse bunun için zorlanamaz. İşinden alıkonamaz. Bu prensibin bir başka manzarası da iş şartlarının tayini için iradelerin serbest oluşmasıdır. İş statüsü tek taraflı aktedilmez. Patron ile işçi arasındaki bir sözleşme (kontrat) dan doğar. Bu rejim 1791 de La Chatelier kanunu ile kurulmuştur. Fransada iki mühim kanun işçilere kollektif hareket etmek imkânını verdi: 1826 kanunu grev hakkı tanıdı. 1884 kanunu da sendika kurmak hakkını verdi. İngilterede bu haklar daha önce tanınmış idi. Şimdiki halde İngilterede 98 senelik sendikalar vardır.

Hürriyet rejiminin neticeleri: Bu rejimin iktisadî ve ahlâkî iki türlü neticesi olmuştur:

İktisadî neticeleri:

1 — İktisadî hürriyetin en vazih neticesi modern hayata son dere-

ce hareketlilik vermesidir ki, bu hal ortaçağdaki lonca hayanın hareketliliğinin tam zıddıdır. Fert nasıl isterse öyle hareket edebilir. İsteddiği yere gider ve yerleşebilir. Herkes kendi yolunu seçebilir: ve alandığını anlarsa istediği zaman yolunu değiştirebilir. Şüphesiz bu hukûki hürriyet daima fiilî hürriyeti gerektirmez. Meselâ işini verenî değiştirme hakkına sahip olsa bile büyük iktisadî imkânsızlıklar yüzünden bunu yapamaz. Psikolojik maniler önüne çıkar; hissi bağılıklar bilgi seviyesi, vesaire.. gibi.

19 uncu asırda iktisadî ve mânevi maniler oldukça genişlemeğe başladı. Buna ulaştırma (nakliyat) fiatlarının ucuzlaması, tahsil mecburiyeti, yardımcı mesleklerin öğretilmesi, mecburi askeri hizmet sebep oldu. Bu hukûki iktisadî ve ruhî değişimler tesirile istihsal amillerinin hareketi his edilir derecede arttı.

2 — İktisadî hayat daha ilerleyici (progressif) oldu. Serbest rekabette herkes kendi batma tehlikesini göze alır. Fert her an kendi imal usullerini muhkemleştirmeye mecburdur. Eskiden olduğu gibi yalnızca görenek ve gelenek ile hareket edemez. Bütün yeniliklerden istifade eder; rakiplerinin baskısı onu yenileşmeye mecbur eder: ya mahvolacak, yahut başkalarını aşacaktır.

Ahlâkî neticeleri:

1 — Rekabet, muhtelif teşebbüs şefleri arasında çok sert bir mücadeleye kapı açmış; tesanüt ve dostluk duygularını ortadan kaldırmıştır. Bu suretle orta çağ sistemlerinde görülen tesanütcülük, yardım ve himaye hislerine burada rastlamaya imkân yoktur. Rekabetin gelişmesi hattâ daha ileri giderek, teşebbüslerin açıktan açığa birbirini mahvedebilmek için her fırsattan istifade etmelerine sebep olmakta ve bu yüzden iktisadî teşebbüs ile ahlakî gayeleri birbirine tamamen zıt bir şekle koymaktadır. Vakıa buna karşılık darwinizm fikirleri, Nietzsche ahlâkî gibi nazari hazırlıklar yeni iktisadî bünyenin ideolojisi ve ahlâkî olmaya çalışmak ta ise de, bu nazariyelere "ahlâk," adını vermek pek yerinde olmasa gerekdir. Nitekim Nietzsche nin felsefesi açıktan açığa kendini bir "immoralisme," olarak ilân etmekten çekinmez.

2 — İktisadî münasebetleri düzenleyen serbest sözleşme mutlaka doğru bir sözleşme değildir. İki tarafın müsavatsızlığı yüzünden bir tarafın isfer istemez kabule mecbur olduğu bir sözleşmedir. 19 uncu asrın ikinci yarısında bu türlü sözleşmeler tamamen bu şekli almıştır. Patron ve işçi sözleşmeleri sırf sözde kalıyordu.

3 — Srbest rekabetin bir başka mühim neticesi de galip gelenlerin daima en iyileri ve en mkemmeleri olmamasıdır. İ ve rekabet hürriyeti istihsal vasıtalarına miras yolundan sahip olan insanların stnlgne mani olamaz. Bu yüzden aşağı değerde ve kabiliyette olan, fakat büyük bir mirasa konmuş bulunan fertler daha mstaitlere galip gelecek mevkiye bulunuyorlar.

Kapitalizm:

İktisadî hayatta sermaye kelimesi kadar üzerinde münakaşa edilen bir kelime yoktur. Ne sermayenin mahiyeti, ne muhtelif tarzlarının tetkiki hususunda uyuma olmuş değildir. Klâsik iktisadın bu sahadaki fikirlerinin yetmezliğinden dolayı, son altmış sene içinde sermaye meselesinde başlıca iki zit fikir doğmuştur. Biri K. Marx'ın "sermaye," adlı kitabına dayanan *artık değer* nazariyesidir. Diğer Avusturya mektebi diye tanılan psikolojik mektebin *nihai fayda* nazariyesidir, [ki buna *marge nazariyesi* de denir.] Bu nazariyelerden birincisi sermayeyi tamamen objektif, ikincisi sübjektif bir şekilde izaha çalışır. Sermayenin bu iki tefsirine ait mnakaaları başka derslerimize bırakarak, şimdilik tarihî bir realite olan kapitalizmin mazisini gözden geçirelim.

Kapitalizmin kadrosunu teknik ve hukukî iki bakımdan incelemelidir.

1 — Sermaye ve teknik anlamda kapitalizm: sermaye mefhumu teknik bakımdan modern Avusturyalı iktisatçı Böhm-Bawerk tarafından incelendi. Bu zatın hareket noktası şudur: bütün iktisadî faaliyetin gyesi insan ihtiyaçlarının tatmini; ve bu tatmin eden tabiatın kaynaklarıdır. Fakat tabiat kaynakları istihsal için kâfi değildir. Buna bir de insan emegini katmalıdır. Klsikler istihsalde tabiat, i, sermaye olarak  unsur görüyorlardı. Böhm-Bawerk'e göre tabiat istihsalin amili değildir. Tabii kaynaklarla için birlemesinde iki farklı usul kullanılır; birinci usulde insan emeği tabii kaynağa doğrudan doğruya tatbik edilir. Bu müsbet olmakla beraber en mükemmel usul değildir. İptidailerin bütün istihsal şartları böyledir: balık tutmak, meyve toplamak, avcılık gibi.

İkinci usul vasıtalı istihsal usulüdür. Tabii kaynaklarla insan emeği arasına bir çok vasıtalar girer. Vasıtalı usulün verimliliği uradan gelir ki, o çok mktarda tabiat kuvvetini insanın hizmetine verir.

Tabiatla insan arasında ortaç olan bir çok müesseseler doğar, ite istihsal vasıtaları ve tekniğin bu gelişmesi ona göre sermayeyi teşkil eder. Sermaye ikiye ayırılır:

- a) sabit sermaye (capital fixe)
- b) dolaşan sermaye (capital circulant)

Dolaşan sermaye diye, tek bir istihsal ameliyesinde tek olarak sarf edilen ve kullanılan sermaye anlaşılır: iptidai maddeler gibi. Sabit sermaye diye, bir çok istihsal ameliyelerine girebilen sermayeye denir; nakil vasıtaları, makineler, gibi.

Muayyen bir maddenin, mesela bir elbisenin maliyet fiatı imâl için kullanılan, dolaşan sermayenin tam kıymetini tutmalıdır. Buna bir de sabit sermayenin aşınma fiatı katılır ki, buna sabit sermaye amortissement'i denir.

Marx bu ayrışı *kararlı sermaye* (capital constant) ve *değişen sermaye* (capital variable) bölümü ile tamamlıyor ve bütün kapitalistiktisatta rol oynayan bilhassa bu ikinci tefrik olduğunu gösteriyor.

İkinci sabit sermayeye biz "re'sül - mâl" diyoruz. Dolaşan sermayeye de bir tüccar veya müteşebbisin değişimde kredi üzerine dönen hakiki ve itibari servet mecmuu diyoruz ki, daima bu iki sermaye arasında büyük bir fark vardır. Kapitalizmi asıl büyük teşebbüsler şekline sokan da ikincisidir.

Modern cemiyetlere teknik manada neden kapitalist cemiyet deniyor? Yukarda iş bölümünün en mühim neticesinin istihsalin ihtisaslaşması olduğunu söylemiştik. Bir malın imalinde pek çok adam bir araya geliyor. Bir mal pek çok ameliyeden geçerek meydana çıkıyor. Şu halde iş bölümlü cemiyetlerde imâl ameliyelerinin tamamlanması için büyük istihsal merkezlerinde iş bölümlü olarak pek çok insan emeğinin bir araya gelmesi lâzımdır. Makina icatları sayesinde insan emeklerinin birleşmesi daha kolaydır. Makina böylece ortaç unsur, yani teknik sermayenin vücuda gelmesine sebep oluyor. Cemiyetimize kapitalist denmesinin sebebi büyük teknik istehaleler ve ihtisaslaşma mekânîk istihşeldir.

2 — hukuki anlamda kapitalizm: hukuki anlamda sermaye mülk sahibine çalışmadan muntazam irat getiren şey demektir. Ev sahibi dükkân sahibi, fabrika sahibi gibi.

Teknik sermaye ile hukuki sermayenin münasebetleri nedir? Hukukî sermaye aynı zamanda teknik sermaye olabilir. Ben bir evimi bir müteşebbise kiraliyabilirim, o da bu evi fabrika olarak kullanabilir. İşte burada hukukî ve teknik sermayeler birleşmiştir. Fakat onlar birbi, rinden farklı da olabilir, ev benim için hukuki bir sermaye olduğu

halde teknik bir sermaye olmayabilir; meselâ sırf oturulmak için birine kiraya verilmesi gibi. Demokratik memleketlerde geçen hukuk rejimine göre, eşya hukukî sermayedir.

Zemanımızda hukukî sermaye çok gelişmiştir. İstihsal vasıtalarının üzerindeki özel mülkiyet buna dayanır. Liberal hukukî rejim neticesi fertler arasındaki hukuki sermaye farklarının gittikçe artmasıdır. Bu halde iktisadî sınıf farklarını perçinler ve kanunlaştırır. Çünkü bunlar yalnızca rekabet ve kazanç farkları olarak kalmaz; miras, hediye, fe-rağ şekillerinde elden ele, nesilden nesile geçerek kanunla perçinlenen bir müessese olur.

Feodal mülkiyetin büyüme şartları ile sermayenin ve kapitalist ser-vetin büyüme şartları birbirinin aynı olmadığı için, feodal mülkiyeti perçinleyen kanunî şartlarla kapitalist mülkiyeti perçinleyen umumi şart-lar birbirinden çok farklıdır. Ve bu yüzden, birbirinden farklı ahlâkî neticeler doğurur. Kapitalizmin doğurduğu ahlâkî neticeleri tetkike gir-mededen önce, sermaye teşekkülü ve sermaye birikmesinin nasıl meydana geldiğini tetkik edelim.

Bu hadise 18 inci asırda başlamışsa da tarihçiler bunun köklerini daha eski zamanlara götürdüler. Bazı şartlar endüstri gelişmesini hazırladı ki, bunlar ticaretin gelişmesi, paranın temerküzü ve mobilisation'u, hukukî sermayenin doğuşudur.

a — Ticaretin gelişmesi 12-17 inci asırlar arasında olmuştur. Haçlı seferleri 11-12 inci asırlarda garbı şarka bağlamıştı ve mühim bir tica-ret vasıtası oldu. Fakat bu yol garphılar tarafından açılmadığı için baş-ka manreçler aramak mecburiyeti doğdu: buradan, büyük deniz ke-şifleri, Hindistan yolunun bulunması, Amerikanın keşfi... gibi dünya uf-kunu son derece genişleten hadiseler o zamana kadar yalnızca Avru-pa Asya arasına bağlı kalan milletler arası ticareti birden bire dünya ticareti haline getirdi. 13-16 ıncı asırlarda Floransa, Venedik gibi İtalyan şehirleri ehemmiyet kazanmıştı, daha sonra açık denizler üstünlük ka-zandıkça 16 - 17 inci asırda Holanda ,17 - 18 inci asırlarda İngiltere meydana çıktı, aynı asırlarda açık deniz ticaretine atılan Portekiz ve İspanyanın teodal iptidai bünyeleri yeni iktisadî şartlara intibaka elve-rişli olmadığı için bir müddet sonra sahneden çekilmeye mecbur oldu-lar. 1602 de şarkî Hindistan şirketi kuruldu.

b — Sermaye birikmesi: bu hadise daha rönesansta başlamıştır prens sarayları ve dinî tarikatlar, katolikkilisesi, bilhassa komandit şirket-

lerin icadı, faizcilik islâm ve hristiyan dünyalar arasında mühim bir rol oynayan yahudi sarafı malî sermaye birikmesinin amilleri oldular. Meselâ Holandanın 16 ıncı asır sonunda iktisadî gelişmesi Amsterdamm'a yahudilerin yerleşmesinden ileri geldi. Bu hususta reformun tesirini de zikretmek lâzımdır: reform, ekonomik bakımdan kilise servetine karşı derebeyliğin temerküzü hareketi demektir. Alman derebeyliğini kilise nüfuzundan kurtulmaya, malî srmaye birikmesine sevk etmiştir. Bu gelişme, ticarî kapitalizmden sınaî kapitalizme doğru yükselmeyi temin ediyordu. Bunun için monarşilerin teşekkülü, siyasi merkezleşme, devletçilik ve manufacture'lerin başlamaşı lazımdı. Bu hareket Fransada monarşik devletin yıkılmasına, İngilterede de devletle malî sermayenin elele vermesine sebep olmuştur.

c) Endüstri kapitalizminin doğuşu: Bu hadiseye ait ik esaslı tetkik Marx'a aittir. Kapital birikmesini de ilkotörle tetkik eden Roşa Luxembourğ olmuştur. Sonradan psikolojik mektep bu araştırmalar üzerinde rötüşler yapmaya çalıştı. R. Lukxmbourg'un daha fazla mekanist ve matematik usulünü karşılıklı tesirler ve faktörler nazariyesile tamamlamaya çalışanla bazı marxiste'ler onun ulaştığı neticelerden bir çoklarını çok umumî ve mücerret bularak ıslaha çalıştılar.

İki görüşü de hulâsa edelim: Marx'a göre maddî hayattaki istihşal tarzları hukukî münasebetleri ve siyasi şekilleri tayin eder. Mevcut istihşal münasebetleri aleyhine müstahsil kuvvetlerin hareketi sosyal inkılâpların başlangıctır. Bir sosyal hal ancak kendi içine diğer bir sosyal hal yerleştiği zaman ortadan kalkar.

Kapitalist İstihşalde mal (marchandise) servetin iptidai şeklidir. Her malda şunlar vardır :

- 1 — Fayda vasfı ile tayin olunan bir kullanma değeri
- 2 — Her hangi bir nisbeti ifade eden değişim değeri

Bu nişbete göre o başka bir malla değiştirilebilir. Türlü mallar arasında böyle bir değişim münasebetinin varlığı onların birleşik vasıfları olduğuna delildir. Malların temsil ettiği birleşik vasıf şudur: *Mallar tamamile iş mahsulüdür.* Bir malın değeri kendi nefsinde mad-dileşen sasyal -vasatî iş miktarile ölçülür; Değerin yaratılışı için lâzım gelen şartlar da şunlardır: İstihşalde yalnız kullanma-değerini istihşal etmemelidir. Fakat başkaları için kalkanma değeri istihşal etmelidir: Yani sosyal kullanma değerleri istihşal etmelidir.

Hasılı hiç bir şey sosyal ve faydalı olmaksızın değer olamaz. Faydasızsa, ena sarfedilen iş, iş diye hesap olunmaz, ve neticede bir de-

ger yaratmaz. Değişim bir değer fazlaşmasını temin edemez. İş kuvvetinin değeri onun için lâzım gelen iş zamanı ile tayin edilir. Mahsulün değerinin tayini için onun istihsalinde içtimaî bakımdan (*socialement*) lâzım olan iş zamanını hesap etmelidir,

İş kuvvetinin değişim değeri ile onun kullanım değeri arasındaki fark artık değer (plus - value) kaynağıdır. Artık değer istihsal haddinden aşırı uzatılmış bir değerle elde edilebilir. Sermaye birikmesinin temeli işte bu artık değerdir. Pazar değeri ile her malın değeri arasındaki fark istisnaî bir artık değere meydan verebilir.

Marx'ın nazariyesi fazla matematik ve mekanik olmakla itham edildi. Bu tenkidi yapanlar orada istihsal hadisesinin gûya beşeri hiçbir unsur yokmuş gibi tetkik edilmiş olduğunu ileri sürdüler.

Psikolojik mektebin reaksiyonu, istihsal vetiresinde beşeri unsurun rolünü göstermektedir. Karl Menger'e göre malların değeri tatmin edebildiği ihtiyaçların ehemmiyeti ile mütenasiptir. Muhtelif ihtiyaçların tatmini madde olmayan ehemmiyette gerçekleşir. Yalnız en az bir yaşama ihtiyacı vardır ki, o bu gerçekleşmenin limit'ini teşkil eder. Bir de ihtiyaçların son haddi en yüksek limit'i meydana getirir. Fakat bu ikisi arasındaki hadler ihtiyaçların ve tatminlerin derecesine göre değişir. O halde bir tatminler skalası kurulabilir; ve böyle bir skala ihtimaliyet mantığı ile hesap edilir. Bu mektebe mensup olanlardan Pareto, Allport ihtiyaç ve tatminler skalasını ihtimaliyet ile ilk defa tetkika girişlendirdi. Bunlara göre iktisadî değer eşyanın içinde değildir. Değerin esası eşya ile ihtiyaçlarımız arasındaki münasebetlere dayanır.

Değeri tayin eden nihai fayda (*utilité marginale*) dir: Meselâ beş çuval buğdayımız olsun. Birinci çuval gıda için, ikinci ve üçüncü çuvalar bize gıda veren hayvanlarımız için, dördüncü çuval alkol istihsalı için beşinci çuval da lüks bir hayvana (meselâ papağana) gıda olarak sarf edilsin. Burada sonuncu çuval *nihai fayda'yı* temsil eder. Bunun yerine ötekiler konabilir. Bütün stokun tasarrufu nihai ihtiyacın (yani beşinci çuvalın) tatminine bağlıdır. Nihai ihtiyacın tatmini ile meydana gelen nihai fayda bütün stokun değerini tayin eder.

İki teori arasındaki münakaşayı başlangıçta görmüştük. Burada sermaye birikmesini izah eden psikolojik teorinin nasıl subjektif ve tefferruata ait olan değişimleri hesaba doğru gittiği görülür. Teorinin tatbikatta daima Robinson adası misalini seçmesi piyasa tazyiki ve içtimaî faktörden kaçınmasından ileri gelmektedir. Marx'ın teorisini bu bakımdan rötüş eduler istihsal hâdisesinde temelin subjektif olduğunu, fakat onu subjektif faktörlerin tamamladığını söylerler. Böyle düşünen-

gibi sosyalistler aynı metodla hareket ederek Marx'ı tamamlamaya çalışıyorlar. Bu teşebbüsler psikolojik mektebin tamamen sübjektif bir temeli olmasından ileri geliyor. Nitekim onlardan bazıları makas deliline baş vurmaktadırlar. Onlara göre de sürüm ve istekte objektif ve sübjektif amiller bir makasın iki bıçağı gibidir.

Fakat piyasa tazyikini, işin objektif değerini sübjektif faktörle tamamlama teşebbüsü çok ince ve tehlikeli bir teşebbüstür. Kolaylıkla eclectism'e düşebilir. Bunun için, önce işi meydana getiren sosyal amiller ile ihtiyacı harekete getiren ruhî amillerin *causalité* bakımından tamamen tecanüssüz olmaması lâzımdır. Aynı zamanda sübjektif amilin de bir gölge hâdise (*épiphénomène*) den ibaret olmaması gerekir. Eğer öyle ise onun bizzat iş vetiresi üzerinde rolü yoktur. İktisatçıları buhrana sokan nokta burasıdır. Sübjektifâmilin tamamen inkârı iş nazariyesini mekanizm buhranına sevkeder. Asıl marksist'ler böyle bir izahtan kaçınırlar. Bunun için başlı başına iktisadi determinizmin dayanabileceği felsefî bir tahlil lâzımdır ki, biz burada bu mevzua girecek değiliz. Ancak şu noktayı işaret edelim ki sübjektif amili hesaba katmayan Luxembourg'a göre sermaye birikmesi kendiliğinden vukua gelen mekanik bir hâdisedir. Belçikalı de Mann'a göre ise aynı hâdise içtimâî tabakaların aileler ve ferdlerin hususiyetlerine göre değişikliklerini gösterir. Bundan dolayı birincisi sermaye birikmesini sırf statistik ile tetkik ettiği halde, ikincisi bu hadiseyi daha ziyade monografi vasıtasile tetkik etmekte; işçi aileleri arasında monografiler yaparak meseleye nüfuza çalışmaktadır.

Endüstri birikmesi : Umumiyetle muayyen bir mıntakaya toplanmasına endüstri birikmesi denir. Meselâ Fransada maden endüstrisi şimal, şark ve merkezin bazı mıntakalarında birikmiştir. İktisad dilinde bu hâdiseye *localisation* denir. Birikme deyince teşebbüşlerin ortalama hacminin büyüme temayülü anlaşılır. Bir memlekette orta istihsal küçük istihsalın, büyük istihsal de orta istihsalın aleyhine büyüme ise orada endüstri birikmesi ve merkezleşmesi var demektir.

Endüstri birikmesi iki tarzda olur: O, ya birbiri üzerine konmuş tabakalar halindedir, yahut yanyana getirilmiş fonksiyonlar halindedir.

1 — inci şekilde ve birinci katta fırın bulunur - oraya ham madde getirilir ve mamul madde haline konur. Yardımcı ameliye civarda yapılır. Buna *ufkî merkezleşme* denir.

2 — inci şekle göre merkezleşme aynı çatı altında, muhtelif katlarda olabilir. Mesela bir cemiyet madenleri işletir; daha yukarda biri fırınları hazırlar. Üçüncüsü çelik tezgâhlarda mekanik imâl yapar. Bu da *şakulî merkezleşme* dir.

Merkezleşmenin hiç rol oynamadığı ve ya çok zayıf olduğu yerler

de vardır. Bu suretle yeni endüstride başlıca üç şekil görülmektedir:

- a) ufkî merkezleşme,
- b) şakulî merkezleşme
- c) endüstri merkezleşmesinin hazırlanması

Ufkî merkezleşme: eskiden beri rastlanan şekil budur. En çok Almanya'da, Fransa ve İngilterede görülür. Almanyada 1882 ile 1895 arasında yapılan istatistikler ufkî merkezleşme de şöyle bir yükselme göstermiştir.

Küçük işletmeler: 1 - 5 kişi çalışır. % 8,6 azalmıştır.

Orta işletmeler: 6 - 50 kişi çalışır. % 64 çoğalmıştır.

Büyük işletmeler: 50den fazla kişi çalışır. % 89 çoğalmıştır.

1906 ile 1926 arasındaki istatistiklere göre küçük müesseselerin sayısı % 35 azalmıştır. Birleşik Amerikada merkezleşme daha hızlı olmuştur, 19 uncu asır ortalarında başlamış 1914, 1921, 1929 senelerinde yekün son dereceye çıkmıştır.

Amerikada bu müesseseler başka yerlerle nisbet edilemeyecek kadar büyüktür. Bazı milletler artık küçük teşebbüsü ortadan kaldırmış bulunuyorlar. Meselâ Belçikada büyük teşebbüs % 99,5 dir. Almanyada maden endüstrisi bütün endüstrinin % 96 sını tutar. İptidai maddelerin uzak memleketlerden getirilmesi ve satın alınmasına göre bunlar hususiyetler gösterir.

Merkezleşmenin sebepleri: burada iki mesele meydana çıkıyor.

1 -- Endüstride umumî merkezleşme nede ile geliyor?

2 -- Bu hareketin istihsal dallarına göre neden çok değişik bir ritmi vardır?

Endüstri hareketinin umumiliğinin başlıca sebepleri şunlardır: endüstri merkezleşmesi umumi bir amildir. Çünkü büyük teşebbüsün küçük teşebbüse nazaran itiraz götürmez bir üstünlüğü vardır. Bu üstünlük endüstrideki üç safhada kendisini gösterir: satın alma, istihtal, satış.

1. İptidai maddelerin satın alınması: büyük teşebbüs iptidai maddeleri çok daha ucuz ve kolay tedarik eder. Çünkü iptidai madde satanlar için mükemmel bir müşteridir. Müşteriyi kaybetmemek için son derecede kârlı şartlar ile sürer ve daha ucuza alır; büyük teşebbüs uzun müddet süren pazarlara baş vurur. Küçük teşebbüs ise günü güne satın alır. Büyük teşebbüs iptidai maddelerin nakil ücretindeki tenzilattan faydalanır.

2. İstihsal: büyük teşebbüs bu sahada ciddi karlar elde eder. Nispeten en az masrafla işten çıkar. Büyük *usine*'i ziyaret edenler orada pek çok masraf edildiğini görürler. Fakat onun hesap edeceği izafi

masraf değil, mutlak masraftır. Tecrübe gösteriyor ki büyük teşebbüs- te bu daha azdır. Büyük teşebbüs teknik mükemmelliği en çoğa çıkara- bilir. Her işi en elve işli fonksiyona yerleşdirebilir. Buradan istih- sal miktarı ve kalitesini yükseltir. Büyük teşebbüs tamamen maşinizmi kullanır, ve onun bütün kârlarından faydalanır

Büyük teşebbüs istihsal atığı nı aşağı na h'sule de satabilir. Küçük teşebbüs ise onları umumiyetle ziyan eder. Meselâ küçük imâ'athaneler- de zeytin yağından çıkar çekirdekler atılmaktadır. Büyük teşebbüs- te ise prina fabrikaları açılır, ve bunun'a siyah sabun ve/a sanayi yağı istihsal edilir.

3. Satış: naldî şartlar altında büyük istihsal küçükten daha ucuza satar. Çünkü piyasa hakkında en esaslı bilgi ile satışı düzenle: Fi- at değişmelerini tetkik eden bir ticaret servisi olabilir. Uzak memleket- lerde yeni mahreçler elde edebilir. Büyük teşebbüs satış hususunda ortaçlara baş vurma'dan vazgeçebilir. Çok miktarda satması sayesinde büyük teşebbüs her madde üzerinden daha az kârla kanabilir. İşte bu söylediklerimiz merkezleşme hareketinin umumi olmasının sebepleri- dir.

Merkezleşme ritmindeki değişikliğin sebepleri: Hareketi niçin endüst- ri nevilerine göre çok değişik bir şiddet gösteriyor? Evvelce vermiş olduğumuz rakımlar gösteriyor ki merkezleşme bir istihsal vetiresinin başlangıcında bulunan endüstri nevilerinde en yüksk derecede iler: iptidai maddelerin ihracı gibi. Fakat bir istihsal vetiresinin sonuna ait endüstrilerde çok daha az ilerdedir: tüketim maddelerinin imali gibi.

Bu bakımdan iki türlü endüstri ayrılabilir:

A. Meta lurgie endüstrisi: İptidai maddeyi ham ma'ea haline koyar.

B. Madenden eşya endüstrisi: ham malden eşyaya kalbeder.

Her iki zümrede merkezleşme derecesi çok farklıdır. Bu tetkik sı- rasında birincide merkezleşme % 58, ikincide % 10 idi. Bu farkın sebeplerini arayalım: Ham madencilik ile madenden eşya imali arasında esaslı bir fark görülüyor. Birincisinde seri halinde imal vardır. Çünkü mallar hemen tüketiciye sürülmek için yapılmış değildir. Ham veya yarı işlenmiş maddelerdir.

Ötekinde ise mesele aksidir. Burada seri halinde istihsal müşterile- rin mukavemetine uğra: Müşterilerin zevkine ve alışkanlıklarına göre elverişli mal tedarik edebildikleri için orta ve küçük istihsal de yerle- rini az çok muhafaza ederler. Hâsılı merkezleşme anonim ve çok geniş müşteri zümresi için çalışa endüstri dallarında muzaffer oluyor. Seri halinde istihsalin ferdi intiyaçlar ve zevklerle çatıştığı yerde az çok

dürüyor. Fakat bunun ne kadar mukavemet edeceği belli değildir.

Şakuli merkezleşme hareketi: Aynı istihsalin ard arda safhalarına ait teşebbüsleri tek bir istihsal bütünü içinde toplama şeklidir. Buna yukarıya veya aşağıya doğru tamamlanma şekli denir. Bu tamamlanma ötekinden daha yenidir. Ufkî merkezleşme başlayalı bir asır olduğu halde, bu başlayalı yarım asrı geçmemiştir. Nitekim bu şekil ötekinden daha az umumîdir. Bundan dolayı şakuli merkezleşme hakkında statistikler zayıftır.

Kimya endüstrisinde büyük bir cemiyet ormanlar ve madenleri satın alarak iptidai madde istihsalinden ecza imaline kadar bütün ameliyeleri birleştirdi. Amerikada petrol trust'u, bu petrolun nakli için variller; ve kendine mahsus vagonları da inşa etmeğe başladı. Şikago da et trust'u kesilen hayvanların % 75 inin derilerini tanenliyen, dabağhaneler yapıyor. Atılan kısımlarından düğme, sabun, bıçak sapı, tezyinat eşyası, tarak, zar ve saire.. yapan merbut fabrikalar açıyor. Fransada benediktin likör trust'u aşağı ve yukarı doğru tamamlanmayı tatbik ediyor. Liköre koku vermek için lâzımgelen nebatları ekip biçiyor; ambalaj kasalarını kendi yapıyor ve ilânlarını kendi matbaasında basıyor. Bütün endüstri dalları içinde tamamlanmanın gelişmiş olduğu dal metallurgie'dir: Yüksek fırın maden istihsalinin bir çok safhalarının etrafında toplandığı bir merkezdir; ve muhtelif faaliyetler ona bağlanır.

Almanyada birinci harpten sonra merkezleşme son derecede arttı. 1920—23 de bir çok büyük teşebbüsler doğdu ki bunlar Conzerne'lerdir. Conzerne aynı istihsal vetiresine bağlı bir seri teşebbüsü işleten muazzam sermayeli bir cemiyettir. En mühimi Hugo Stienes konzernidir. 1925 da bu Conzerne içinde 1664 teşebbüs, 2880 müessesese, 600,000 işçi vardı. Faaliyeti Almanyadan başka Avusturya—Macaristan ve Balkanlara yayılıyordu. Senede bir milyar altın mark değerinde istihsal yapıyordu. Başlıca işi madencilik ve kâğıtçılık idi. Her ikisinde yüzlerce endüstri dalını birleştirmişti.

Metallurgie dalında şunlar vardı: kömür ve demir madenleri, 36 yüksek fırın, 18 çelik imalathanesi, bir çok mekanik inşa atölyeleri, bahriye inşa atölyeleri, otomobil atölyeleri, elektrik imal eden çok geniş müesseseleri, elektrik tevziatı için müesseseleri, tramvay müesseseleri, deniz nakliyatı için şirketleri vardı. Kâğıt işinde Conzerne'in İskandinavada ve Amerikada ormanları, kâğıt hamuru fabrikaları, matbaaları, neşriyat evleri, Almanyanın muhtelif yerlerinde 60 mahallî gazetesi vardı. Bu müessesenin sahibi Hugo Stienes yahudi idi.

Zararımızda şakuli merkezleşmenin gelişmesi neden ileri geliyor?

İlk bakışta tamamlanma hadisesi modern iktisadın umumi temayüllerine zıt görünüyor. Yapılmak istenen bir teşebbüsün daha çok ufki istikamette büyümemesinin sebebi nedir? Cemiyetin birliği büyük fırınları işletiyor, bu suretle genişliyor. Fakat onun kendisine yabancı olan işlerle uğraşması nedendir? Diğer cihetten tamamlanma ihtisas kanununun zıddı gibi görünmektedir. Bu suretle adetâ iptidai istihsale dönmüş gibi olmuyor mu?

Fakat bu hâdise hakikatte iş bölümüne ve farklılaşmaya mâni olmuyor : onunla birlikte gelişiyor ; ve başlı başına sermaye birikmesinin en mühim neticelerinden biridir. O derecede ki, büyük sermaye, kapitalizm ve emperyalizm hâdiseleri iş bölümü ve ihtisaslaşma ile beraber kendilerinin en iyi yardımcılarından biri olarak bu endüstri merkezleşmelerini buluyor'ar. Yalnız burada iktisadî merkezleşmeler, yani devletlerle Conzernler, trust'ler bazan birbirini tamamlıyor, bazan çatışıyor ve yeni iktisadî meseleler buradan doğuyor. Demokrasi ve faşizmin ideolojik davaları ve jounalisticque fikir vetireleri bu mese'eye bağlıdır.

Amerikada plutocratie adı verilen cereyan, trust'elre dayanan demokrasi hareketi olduğu gibi, trust'ları idare eden zümrenin plutocratie'ye karşı hareketi de technocratie cereyanını doğurmuştur. Fascisme'de Conzerne'leri ele geçirmek ve devletleştirmek için yapılmış bir hamle idi. Eğer Conzerne sermayesi millî sermaye değilse, bu hareket darbe ile oluyordu : Yahudilerin Almanya'dan kovulması, Hitlerin meydana çıkması ve mağlubiyeti bunun neticesi idi.

Aşağıya ve yukarıya doğru tamamlanmanın sebepleri : Sanayici, kendi iptidai maddesini en iyi şartlar altında en yakın yerlerde bulmalıdır. Onları her zaman tedarik edeceğinden emin olmalıdır. Rakiplerinin eline kaptırma'k tehlikesinde olmamalıdır. Nakil masrafından tasarruf edebilmelidir, nakil zamanını en aza indirmelidir. Aynı makinelerle istihsal işini olduğu kadar kısmen diğer işleri de görebilmelidir. Büyük sermaye birikmesi sayesinde kendi kendisinin sigortası ve kontrolü olan bir çok teşebbüsleri tehlikesizce başarabilmelidir. bütün bu şartların bir araya gelmesi ancak tamamlanma ile mümkündür.

Tamamlanmanın mahiyeti: Tamamlanma ile ihtisaslaşma birbirlerini gerektirirler. Bir firma ancak kendi faaliyeti son derecede ihtisaslaşmış ise iptidai maddelerini istihsal eder, veya onları mamül madde haline koyar. Çok çeşitli imale giriştiği zaman *filen* tamamlanma imkânsızlaşır. Tamamlanma ihtisaslaşmayı destekler. O artık her çeşit müşteri için değil, tek bir müşteri için çalışır. Bir eldiven fabrikası boyacılık işi ile tamamlandığı zaman boyacılık bunun bir şubesi olur ; ve mahreci yal-

niz eldiven fabrikası olduğu için, artık her çeşit boyacılığı yapmaya mecbur değildir. Yalnız eldiven derilerine elverişli olan boyalarda ihtisas yapar.

Endüstri merkezleşmesinin sınırlanması : Merkezleşmenin yayılma derecesi mutlak değildir. Ota Avrupada henüz merkezleşmeden kendini kurtarmış bulunan iki teşebbüs vardır ki, bunlar da küçük zenaat (artizanat) ve çok gündelikçi kullanan endüstridir. Küçük zenaatin iki vasfı vardır :

a) Bu mahdut dairede çalışan bir teşebbüstür ; reis artizan'dır. Kendi aile fertleriyle bir kaç gündelikçiden ibaret mahdut yardımcıları vardır. İstihsalde adi mekanik vasıtalar kullanır. Bazan da hiç aleti yoktur. Artizanlık mekanik merkezleşmeye manidir.

b) Artizan tam bir iktisadî istihsal muhtarlığına sahiptir. Kârını ve zararını kendi organize eder.

Küçük ziraat eski çağlarda rolünü oynadı. 18 19 uncu asırların teknik istihaleleri onu tamamiyle geri plana attı. Bu gerileyişin sebeplerini görmek çok kolaydır. Fakat bazı endüstri dallarında ne den halâ onun mukavemet ettiğini bu suretle anlamak kabil değildir. Bu maksatla Almanya ve Avusturyada 1895-97 arasında Verein für Sozial-politik tarafından bir anket yapıldı. Anketin neticeleri şu idi :

1 — Küçük zenaat büyük bir müste i kütlesi için seri halinde imal yapılan dallarda mukavemet edemiyor. Meselâ dokumacılık ve maroken işleri, iğne, fırça, bıçak, köselecilik ve saire gibi.. dallarda küçük zenaatlar kayboluyor. Doğranacılık, abanozculuk ve boyacılıkta da ehemmiyeti azalıyor.

2 — Fakat bazı endüstri dallarında gerilemiyor, hatta mukavemet ediyor, çünkü bu dallarda seri halinde imal imkânsızdır. Bina ressamlığı, halıcılık, kuyumculuk, nakkaşlık, ziynet sanatları ve saire.. gibi. Ancak bunlardan bir kısmı yeni teknik şartlar içerisinde eski ehemmiyetini kaybediyor; ve bu nevi zevkler öldükçe bu zenaatlar da kendiliğinden ortadan kalkıyorlar. Memleketimizde bu hâdiseye ait sayısız örnekler karşısındayız.

Evliya Çelebi seyahatnamesi okununca, Dör lüncü Murat devrinde esnaf teşkilâtının ne kadar geniş ve çeşitli olduğu görülür. Bunlardan çoğunun adları bile kaybolmuştur. Yeni hayat şartları ve modern tekniğin gelişmesi bu zenaatlardan mühim bir kısmını lüzumsuz bıraktı. Daha loncalar resmen kalkmadan önce bunlar garp sanayii karşısında gerilemeye mecbur oldular. Bir asırlık iktisadî tarihimiz bu küçük zenaatların derece derece mahvolmasına ait sayısız misalle doludur (1). Bununla beraber bu gerileme her sahada mutlak olarak hüküm sür

(1) H. Avni Şanda'nın bu devreyi ait bir kaç tetkiki vardır.

müş te değildir. Bazı sanatler mukavemet ediyor, hatta bir cihetten de mükemmelşiyor. Çinicilik, ciltilik, nakkaşlık, halıcılık, tezhipcilik, oymacılık vesaire.. gibi san'at dalları himaye görecek olursa eskisinden daha mükemmel şekiller bile alabilir. Çünkü bu işlerin seri halinde ve makine ile imaline imkân yoktur (1).

Büyük endüstriyi doğuran iki teknik sebep vardır : a) buharlı makine, b) tren.

Buna karşılık sanatın dayanmasını temin eden de yine modern tekniğe ait iki sebep ileri sürülüyor : a) Otomobil, b) Elektrik. Elektrik yer yüzünün her tarafına dağılabilen bir muharrik kuvvet veriyor. Büyük şehirlerde olduğu kadar kasabalar ve köylerde de kullanılabilir. Bu suretle teknik dağılık nüfuslu sahalara doğru yayılıyor. Dağılık nüfuslu içtimaî zümrelerin hayat şekillerini az çok devam ettirmelerini temin ediyor. Otomobil nakil vasıtası olarak şehirleri kasaba ve köylere bağlıyor. Tren yalnız büyük şehirleri birbirine bağladığı ve köyleri geri planda bıraktığı halde otomobil ve kamyon bütün köyleri bağlamak suretile küçük zenaatlerin gelişmesine imkân veriyor.

Fakat bu iddia pek de yerinde görünmüyor. Çünkü otomobil ve elektrik büyük endüstrinin kendi zihniyet ve tekniği ile beraber şimdiye kadar nüfuz etmesi mümkün olamayan yerlere, yani köylere sokulduğunu isbat ediyor; başka tabiriyle bu iki vasıta köylerin endüstrileşmesine; ve dağılık, toprağa mutlak olarak bağlı oldukları için fataliste kalan nüfusun da deterministeleşmesine sebep oluyor. Bu bakımdan Amerika kasabalarını misal olarak gösterebiliriz. Bunlar elektrik ve otomobil sayesinde gittikçe daha ziyade "teksifi ziraat," şekline geçiyorlar. Buralarda kurulan endüstri artık büyük endüstrinin şubelerinden ibarettir. Kasabalar ve köyler zihniyet bakımından şehirleşmektedir. Küçük zenaatler şimdiki halde ancak İsviçre, Fransa, Yunanistan, Türkiye gibi memleketlerde mukavemet etmektedir.

Ondan daha yüksek bir istihlal şekli olan çok gündelikçi küçük endüstride başlıca şu maddeleri görüyoruz : Elbise, çamaşır, kürkçülük, tektene, şapkacılık, saatcilik, bıçakçılık, ayakkabıcılık, kuyumculuk, pipoculuk, hasır iskemlecilik, sun'î çiçekcilik, oyuncakçılık, kâğıt sepetçiliği, taş kitabe oymacılığı, nakkaşlık, ve saire.. Bunlar seri imali şeklinde yapılamıyor ve mukavemet ediyolar.

Bu türlü işlerle uğraşanların kanunus, tatüleri ayrıdır. Bunların gündelikçi komiteleri, muhamminlik komiteleri gibi teşekkülleri vardır. Kendilerini umumî işçi nizamnamelerinde ayırmaya çalışırlar. Bu zenaat dallarının istikbali hakkında umumî bir tahminde bulunmak kabil de-

(7) Samet Ağaoglu'nun Türkiyede küçük sanatlara dair bir kitabı vardır.

ğildir. Fakat halâ küçük burjuvazi ideologue'leri hemen hemen sırf onlara dayanarak içtimaî meseleyi halletmek iddiasında bulunuyorlar. Fransada solidarisme, cooperatisme, liberal sosyalizm, collectivisme cereyanları, Belçika sosyalistlerinin mühim bir kısmı, telifci (compromiste) sosyalist cereyanlarının mühim bir kısmı bu hâdiseleri kendilerine temel diye almak isterler.

Endüstri anlaşmaları : Endüstri anlaşmalarının gelişmesi modern endüstri tekâmülünde mühim ikinci merhaledir. Serbest yarışma sayesinde muhtelif teşebbüsler arasında mücadele başlamıştır. Bu safhada yarış , yarışanlarda bir kısmı için çok faydalı bir kısmı için çok zararlıdır. Mücadele bitince istihsalin bir dalında küçük endüstri kudretsiz bir hale gelince, meydana yalnız bir kaç teşebbüs kalır. Onların yarışması ile üstün istihsale (surproduction) sebep olur; bu firmalardan her biri çok kudretli mekanik vasıtalara sahiptir. Bunların yarışması yüzünden piyasa içtimaî ihtiyaçları çok aşağı mahsullerle doludur. Eğer serbest yarışma devam ederse mümkün olan en az (minimal) seviyeye kadar fiat alçalmaya devam edecektir.

Büyük teşebbüslerden her biri tekâmülü sonuna kadar götüremeyecek, teşebbüs başkanları hepsi için mahvedici olan bu yarışmaya son vermek isteyeceklerdir. O zaman ortada tek bir vasita kalır : Mücadeleden ve fazla istihsalden vaz geçmek, bütün bu tekâmül seyirini takip edersek görürüz ki, serbest yarışma endüstri anlaşmalarını doğurur ve anlaşmalar serbest barışmayı ortadan kaldırır. Bunun için Proudhon'un haklı bir sözü ile denebilir ki yarışma yarışmayı öldürür. Muhtelif memleketlere ve durumlara göre anlaşmalar oldukça farklı şekiller almıştır : Kartel, Conzerne, Omnium, Consorsium, Compagnie, Corporation vesaire.. adlarını alan bu teşekküllerin Almanya'daki tipine Tröst denir. Fransada asıl manasile ne Kartel ne de Tröst vardır. Fransızlar bunlara Comptoir, bazan da müstahsil sendikaları derler. Fakat asıl Kartel'lere nazaran çok hafiftirler. İngilterede bu yeni iktisadî teşekkül eski mevzuatı kıramamış ve nüfuz edememiştir.

Karteller : Kartel, prensip bakımından muhtarlıklarını muhafaza eden şirketlerin şirkettir. Birbirile yarışmayı ve mücadeleyi hafifletmek için bazı mntakalarda onu sınırlandıran müstahsiller arasındaki bir anlaşmadır.

Kartel'ler birleşmenin artış decesesine göre sınıflanırlar ;

1 — En basitleri şirket rabitaları en gevşek olanlarıdır. Bunlar satış şartlarına göre, kurulan Kartel'lerdir. Satışın iğreti şartlarına göre, ün birleşik şirketler için müşterek kaideler koymakla iktifa ederler,

Meselâ Kartel'e girenler müsterilerine yapacakları kredinin müddeti üzerinde anlaşırılar.

2 — En az satış fiyatı tesbit eden fiyat kartel'leridir ki, bu fiyatın altına düşmemeyi şerikler üzerlerine alırlar.

3 — Daha sıkı derecede istihsali sınırlandıran karteller vardır. Serbest yarışmanın mahzurlarından biri, fiyatların düşmesine sebep olan fazla istihsal vetiresidir. Burada fiyatların düşmesine sebep olan amiller ortadan kaldırılır. Kartel'e mensup olanların mecmuunun toplu istihsali tespit edilir. Her şerik imal hakkından muayyen bir yüzde alır.

4 — Tecrübe gösterdi ki Kartel'in bu muhtelif tarzları çoğu kere kâfi değildir. Şerik şirketlere, anlaşmadan doğacak kârı veremez. Böylece daha sıkı bir şekle ulaşılmıştır ki, bu da satış tröstleri olan Kartel'lerdir. Adının da gösterdiği gibi bu Kartel müessesesi üstünde *merkezî bir servis* vardır.

Kartel'lerin teşekkül şartları : Bir kartelleşme teşebbüsünün başarıya ulaşması bazı şartlara bağlıdır ;

1 — Bir kartelin, bir istihsal dalında kurulması için, onun evvelce söylediğimiz ikinci tekâmül merhalesine gelmiş bulunması lâzımdır. Birinci devrede buldukça büyük teşebbüslerin serbest yarışmaya son vermede bir kârları yoktur. Çünkü yarışma sayesinde küçük teşebbüsleri ortadan kaldıracaklarını ümit ederler. Bundan başka bir yığın yarışçı ortada kaldıkça bütün müstahsillerin uyuşması pratik olarak imkansızdır. Kartel'in başarılması için az miktarda büyük teşebbüs karşısında kalması lâzımdır. Yani kartelleşmeden önce merkezleşme lâzımdır.

2 — Bir kartelin teşekkül ve devam edebilmesi için onun tatbik edildiği bu mevzu yeknasak olmalı, ve yerine başkası konulamamalıdır. Yeknasak (uniforme) olmalı, yani moda heveslerine, müstehlikin zevklerine tâbi olmamalıdır. Kartelleştirilmek istenen mal zaman ve mekâna göre sık sık değişiyorsa kartelleşme müşküldür. Her firma istenen şeriklerden birine intibaka çalışır. İçlerinden biri bu tarzda muvaffak olursa bir başkasında muvaffak olamaz. Eğer hepsi tek kaideye tâbi kılınmak istenirse, bu hal yeknasaklaşan maddelerin istihsaline sebep olur, bunun için, tüketim maddelerinden ziyade istihsal maddeleri veya yarı mamul eşya kartelleşmeye daha elverişlidir. Kömür, demir, petrol, potrel, ray. chauffage boruları veşaire.. Dokumacılıkta pamuk ipliği karteli yapılmıştır. Fakat dokunuş tarzı değiştiği için pamuk

dokumayı kartelleştirmek daha müşkül olmuştur. Meselâ adi tuğla yapmak için kartel kurulduğu halde, vernikli tuğla için kurulamamıştır.

Bundan başka kartel teşebbüsünün maddesi yerine bir başkası konulmamalıdır. Eğer başkası bunun yerine konabiliyorsa fiat hissedilir derecede yükselince müstehlikler kartelleşmiş mahsulden uzaklaşırlar.

3 — Kartelleşmenin bir de psikolojik şartı vardır: Bir kartel, ancak kendisine giren şirketler sıkı bir disipline tâbi oldukları zaman devam edebilir. Kartelin bütün mensuplarını tatmin edecek tarzda işlemesi için şirketlere ait çok sert bir kontrolün tanzim edilmiş olması lâzımdır. Bu şartların tamam olmaması yüzünden kartellerde bir çok buhranlar doğar. 1895 de Elberfeld'te krepdöşin karteli kuruldu. Bütün şirketlerin aynı fiatla satmaları mecburi idi. Kartel müfettişleri bazı şirketlerin mühim stokları tarifeden aşağı fiatla sattıklarını gördü. Bu tatbikat gösterdi ki kartel ancak çok sert usullerle idare edilebilir; ve idare mekanizması üzerinde disiplinli yetiştirme metodu tatbik edilmezse her türlü nasihat ve reform faydasız olur.

Bundan dolayı mutlak disiplinin tatbik ve otomatizm ile icra edildiği memleketlerde kartel daha muvafak oldu: Almanya gibi. İlk kartel 1869 da Polonyada kurulan teneke kartelidir.

1 — Kartelleşmenin ilk tesiri malın maliyet fiatının hissedilir derecede indirilmesi,

2 — Yapma ve gönderme masraflarının büyük bir nisbette azalmasıdır. Bu da bir müessesenin rakipleri elinden müşterilerini çekmesini temin eder.

3 — Birleşmiş bürolar yardımı ile memurları his edilir derecede azaltır.

4 — İptidai maddelerin nakil masraflarını azaltır.

Kartellerin meydana getirdiği satış fiatı millî ve yabancı piyasalara göre değişir.

A. Millî piyasada kartelleşme fiatların yükselmesine ve istikrar kazanmasına sebep olur. Satış fiatının yükselmesi kartelin piyasaya hâkim olması ve yarışma yerine inhisar koymasından ileri gelir. Kat'i bir inhisarın mevcut olması için bütün müstahsillerin kartele tâbi olmaları lâzımdır, bu da tam olamaz. Daima ondan ayrı kalanlar vardır. Eğer ayrı kalanlar % 12 yi geçmezse kartel onları ihmal edebilir. Kartelleşmiş endüstrinin müşterileri umumiyetle müstehlikler değil tüccardır. Kartel teşebbüslerin çoğunu kavradığı zaman tüccar onun fiatına boyun

eğer. Fakat o da fiatları hudutsuzca yükseltemez. Çünkü tüketimi düşürecek kadar fiatı yüksek bir dereceye çıkarmamalıdır. Eğer ifrat derecede arttırılırsa bir müddet kâr eder, fakat bu yüzden kendi inhisarını kaybetmek tehlikesine düşer. Aynı zamanda fiatlar istikrar kazanırlar. Karteli idare edenler piyasa durumunu münferit teşebbüsün yapabileceğinden daha iyi tetkik ederler; ve ileriye ait derin tahminler yapabilirler. Bu sayede borsayı tanıyarak, siyasî durumla iktisadî durumu ayarlayabilir ve *fiat dalgalanması*'nı önleyebilirler.

B. Yabancı piyasalarda kartel politikası, yani Damping doğurur. Damping iki farklı satış fiyatının tesbitinden ibarettir; biri iç piyasa için nisbeten yüksek, öteki yabancı piyasa için oldukça aşağı, hattâ maliyet fiyatından daha aşağıdır. Karteller önceden iyi tahmin yapmayınca mühim stoklar biriktirirler. Bu stoklardan kurtulmak için onu yabancı memleketlere ucuza satarlar. Fakat bir müddet sonra bu hareket sistematik bir iktisat siyaseti haline gelmiştir. Fazla istihsal bu suretle başka milletlerin eşya kıymetlerini düşürmek ve nüfuz sahalarını ele geçirmek için kullanılan iktisadî bir istilâ vasıtası haline gelmiştir. Bununla beraber Damping de mukavemete uğradı. Karteller o zaman bu usulü düzelterek mahzurlarının önüne geçmeye çalıştılar.

Bu suretle damping birinci cihan harbinden sonra bütün dünyaya yayıldı; Japonya ve İngiltere Hindistanda uzun müddet damping muharebesi yapmışlardır.

Kartel'in siyasî hayata tesir eden bu kudretli durumu çoktan göze çarpmaya başlamıştı. Almanyada devlet kartelleşmenin Alman iktisadî için faydalı olup olmadığına dair anketler yaptı: 1903 - 1913 arasında yapılmış olan bu anket müsbet netice verdi. Devlet kartelleri himaye etti. Fakat istihsal ile tüketim arasındaki muvazenenin gittikçe kaybolması kartelin kırılmasının başlıca sebebi oldu. Birleşik Amerika'nın işe karışması durumu büsbütün bozdu. Birinci dünya harbinde Almanya kartelleri tekrar himaye etti. Harpten sonra karteller gelişti. Önce markın düşmesi zamanında konzernler kuruldu; fakat 1924 den sonra durum yeniden düzeldi. Para reformu markın düşmesini önledi. Para reformunun mühim neticelerinden biri kâğıt fiyatının yerine altın fiyatının konması idi. Fakat bu altın fiyatının da fazla yüksek olması lâzımdı. Bu sayede Almanya yabancı yarışmasına karşı iyi şartlar altında mücadele edebilecekti. Bunun için istihsal masraflarını attirecek vasıtalar araştırdı. Buradan, rationalisation denilen hareket doğdu.

du ki başlıca şu esaslara dayanıyordu:

- 1 — yüksek verim elde etmek için taylorism'i geliştirecek
- 2 — Büyük teşebbüslerde istihsal merkezleşmesi
- 3 — Normalisation yani imal edilen eşya tiplerinin miktarını azaltmak.

Buundan başka Rationalisation, kartellerin sistemli bir surette gelişmesini temin etti. Bu sayede kartel mefhumu aşılırak daha yüksek bir anlaşma şekli olan trust e kadar gidildi. Artık anlaşma içinde istiklâl kayb olmaya başladı. 1930 de Almanyada kartellerin sayısı 20,000 den fazla idi. En büyüklerinden 1916 da kurulan ve 9000 milyon sermayesi olan boyacılık karteli idi.

1924-30 arasında devletin kontrolü yüzünden kartel mahkemeleri kuruldu. Mahkemeler karteli perçinledi. Çünkü ayrı statü ler sayesinde eski statü lere sığmayan birçok iktisadî faaliyetleri meşrulaştırmış ve kabul etmiş oluyordu. Kartelin faaliyeti millî menfaate uygun sayıldığı zaman meşrulaştırılıyor, aykırı diye hüküm edildiği zaman anlaşmaları aleyhine hareket ediliyordu. Fakat umumiyetle bu mahkemeler kartellerin lehine kararlar vermiştir.

1930-40 arasında son on senelik kartel tarihi dünyanın iki mühim hadisesinin kaynağı olmuştur: biri dünya iktisadî buhranı, diğeri son harbi doğuran nasyonal sosyalizm hareketidir.

Dünya buhranı fazla istihsalin son derece şiddetlenmesinden ileri geliyordu. Bundan dolayı bilhassa Almanyada buhrana deva bulmak fikri meslekî disiplin araştırmasına, o da kartelleşmeye sebep oluyordu. Fakat diğeri cihetten buhran, kartel sahasında bazı hayal sukutlarına da sebep oldu. Birinci harpten sonra kartel taraftarları anlaşmanın yarışmaya üstünlüğünü tüketim değişmelerini sınırlandırmak ve istihsal dalgalanmalarına karşı tedbirler almak hususunda çok işe yaradığını söylüyorlar. Tecrübe göslerdi ki bu nazariye pek te doğru değildir. Kartelleri idare edenler buhranı önceden göremediler. Buhran patlak verdiği zaman siyaseti tâdil etmek lâzım ge'diğini anlayamadılar. Çünkü umumî iktisadî şartlar değişmişti. O zaman kartelleşmiş endüstri fiyatları ile serbest ziraat fiyatları arasında bir aykırılık doğuyordu.

Karteller endüstri fiyatlarını eski seviyelerinde tutmaya çalıştıkları halde ziraat fiyatları sarsıldı; köylünün bu yüzden satın alma kabiliyeti son derece düştü. Bu fark iktisadî muvazeneyi vahimleştirdi. Buna karşı Amerikada büyük otomobil trust'ünün eşkilâtlandırıcı Ford, tedbir olarak satın alma kabiliyetini arttırmak ve gündeliği yükseltmek usull-

erini taveiye etmekte ise de, bütün bunlar iğreti çarelerden yukarı çıkmamaktadır.

İktisadî bakımdan korporatiste olduğunu iddia eden nasyonal sosyalizm Almanya da buhrana karşı tedbir bulmaya çalıştı. Her sahaya müfrit disiplin fikrini yaydı. Zaten kartel de iktisadî disiplinden başka bir şey değildi. Bunun için kartel ile nasyonal sosyalizm arasında sıkı bir münasebet vardır. Fakat başka yandan nasyonal sosyalizm siyaseti de kartel aleyhine yürüdü. Çünkü bu cereyan iktisadî görüşü siyasî görüşe tabi kılmağa çalışıyordu. 1931 den sonra bu zihniyetin hüküm sürmesi müstakil iktisadî teşebbüslerin devlet ve harp gayesine göre tadiline, kartellerin istiklâlini kayıp etmesine sebep oldu. 1935 ile 1940 arasında kartel statü leri gittikçe otoritarisme e ve devletleşmeye doğru gitti. “Yeni nizam,” adı verilmiş olan bu hareket iki teşkilâta dayanıyordu.

Meslekî Teşkilât: Alman iktisadî hayatının mecmuu altı guruba bölünmüştü. endüstri, ticaret, banka, sigortalar, muharrik kuvvetler, zanaatlar. Bu dallardan her biri tekrar esaslı guruplara ayrılıyordu. Meselâ endüstri dalında maden, metallurgie, mekanik, elektro teknik vesaire gibi... Bû mekanizmaların umumî karakteri şu idi.

a) Her teşebbüs kendi iktisadî işine karşılık olan zümreye bağlı idi.
b) Führer prensibi ile idare ediliyordu. Her zümrede karar zümre üyelerinin reyine değil, fakat zümrenin başına aitti. Başkan da seçilmiş değildi. En yüksek tabakanın başkanı tarafından tayin edilmişti.

Mıntaka teşkilâtı: Meslekî esasa göre kurulan şakulî teşkilâtın yanında bir de toprak esasına dayanan ufki bir teşkilât kurulmuştu. Bu on sekiz iktisat odasından ibarettir ki her biri geniş bir mintakaya karşılıktır. Her mintaka odası mahallî iktisat proplemleriyle oğraşır. vazifesi mintaka mesleklerinin birleşik menfaatlerini meydana çıkarmak-makdır. Bu onsekiz adaya tabi 90 endüstri ve ticaret odası vardır ki, her biri daha dar bir mintakayı teşkil eder. Fakat tecrübe bu iki teşkilât arasında tezdadlar ve uyuşmazlıklar olduğunu gösterdi. Mıntaka idareleri tatbikatta meslekî zümrelerden daha az rol aynadılar. Kariel rdhundan doğan bu yeni teşkilâtın asıl nazariyecisi sombart Merner-Sombart'dır. esasında bir marxiste dir. Fakat marxisme teorisini coğrafî bölümler, nasyonalizm ve ırk fikri ile uzlaşdırmaya çalışmıştır. Bu uzlaşdırmayı tam olarak “alman sosyalizmi,” adlı eserinde yaptı. Ona göre modern cemiyet bir taraftan şakuli olarak iktisadî sınıflara, diğer taraftan ufki olarak milletlere, mintakalara ve mesleklere bölünüyor. Her cemiyet aynı zamanda hem ufki hem şakulî bölümlere birden gi-

rer. Şakulî bölümler mücadeleyi, ufkî bölümler tesanüdü doğurur. Millî teşkilat her ikisini de göz önüne almaya mecburdur. Bunu en iyi temsil eden modern kapitalizmin zirvesi olan karteldir. Fakat kartel bunu yalnızca ekonomik kazancı gayesine göre düzenlediği için siyasi ve ahlakî gayeleri ikinci plana atmıştır. O halde kartel ruhunu siyasileştirmeli ve millileştirmelidir. Fakat tatabikatta görüldü ki şakulî bölümün ufkî bölümden iktisadî bakımdan daha kuvvetli oluşu, teşkilatta mintaka odalarının meslekî zümreler organizasyonuna bağlanmasına sebep olar. Bu ise demokrasideki meslek veya sınıf durumundan farklı olarak hakim sınıfların bureaucratique bir şekilde başka sınıfların nüfuz altında bulunmaları neticesini doğuruyor. Bu rejimi temsil edenler karteli mehd ediyorlar. Onlara göre kartel fiatın tayini işinde eski ihtisasa devam edecektir. Bu suretle devletleşmiş bureaucratique bir iktisadın tehlikesinden korunma mümkün olacağını zannediyorlardı. Halbuki hakikatte yeni rejim içinde karteller eski ehemmiyetlerinin büyük bir kısmını kaybettiler. Artık meslek ve maha'li oda teşkilâtının kontrolüne girdiler. Kartellere hususî organizimler gözüle bakıldı. Mikdarları, sahaları daraltıldı. Son tablilde nasyonal - sosyalizm kartellerin rolünü azalttı ve prensiplerini kırdı. Fakat onları da büsbütün kaldırmadı, devletleştirdi; ve devletleştirenken meslekî organizasyonu elinde bulandıran ve ağırlık merkezini teşkil eden içtimaî zümrenin eline verdi. Bu görünüşde bir sosyalizm başlangıcı ise de, hakikatte küçük burjuvazinin elinde kartel sistemi iktisadî - siyasi geniş bir organizasyon vasıtası olmuştur.

Trust: Hacim ve tesir bakımından Kartel'i çok aşan bu dünya teşebbüsü ilk defa Amerika'da gelişmeye başladı. Kartel'den farklı olarak burada birleşme sonuna kadar gitmiştir. Trust'lerde başlıca üç şekle rastlıyoruz.

1 — *Trust-Hunting:* aslında Trust İngiliz hukukundan alınmış eski statülerin yeni gayelere tatabikinden ibarettir. İngilterede bir şahsın başkasının hesabına bir mülkü tutması ve işletmesine trustee diyorlar. Rockefeller'in avukatı olan Thomas Bood bu trust fikrini petrol işlerine tatabik etti; müt'şebbisler malî bir sendika kurdular.

2 — *Fusion:* 1890 da bir kanun endüstri ve ticarete engel olan bütün sözleşmeleri gayrimeşru diye i'âı etmişti. Bu formülle kanunu koyanlar trust'leri menetmek istiyorlardı. Fakat buna mani olamadılar. Eskisinden daha geniş, yeni trust'ler kuruldu. Bu suretle Fransada *société unique* denen teşekküller meydana çıktı. Eskilerinin yerini

bunlar aldılar.

3 — Trust- Holding: Bu sistemde önce mevcut teşebbüsler hukukî ferdiyetlerini ve zahirî istiklallerini muhafaza ettiler. Onların üstünde Holding, yani başka cemiyetlerin aksiyonlarını tutan bir cemiyet vardı. Holding işletmez, endüstri faaliyeti yoktur, yalnız idare eder. En eski trust, "Standard Oil," dir. 1872 de harpten önce petrol istihsalinin % 80 nini kontrol ediyordu. Bu gün en mühim trust çelik trustudur. 1901 de Carnedgie tarafından kurulmuştur. Madenleri, gemileri, yüksek fiyatları mekanik fabrikaları vardır. Harpten evvel faal sermayesi 10 milyarı geçiyordu. Birleşik Amerika endüstrinin % 50 sini kontrol ediyordu.

Trust'lerin iktisadî usulü: Tröstleşme maliyet fiyatını indirmeye imkân verir. Trust'ın bu hususta Kartel'e benzer bir rolü vardır. Fakat tesiri daha barizdir. Trust yayma masrafını çok azaltır. O yalnız ticaret disiplini yapmaz; aynı zamanda *teknik birleşme* usulünü de kullanır. Kartelde olmayan masrafları temin eder. Bir çok usineler, ortadan kaldırır. Mâlî kudreti sayesinde Kartel'den daha kârlı şartlar temin eder. Anketler Amerikada işçi gündeliği üzerinde müsbet tesirin olduğunu göstermiştir: Tröstleşme başladıktan sonra umumiyetle gündelikler artmıştır. Yalnız bir noktayı işaret etmem lâzımdır: Tröstleşmenin neticelerinden biri, istihsalde bazı usine'lerin birleşmesi ve diğerlerinin kapanmasıdır. Açıkta kalan işçiler bazan yer buluyorlar. Fakat çoğu kere bu mümkün olmadığı için tröstleşme bir chomage amili oluyor.

Tröst satış fiyatı hususunda da Kartel'den daha tesirli bir vasıta olarak görülüyor. Tröstleşme fiyatların yükselmesine sebep olmuş; diğer fiatlara son derede hareketlilik vermiştir. Bu bakımdan o, fiatları katileştiren Kartel'lerin tam kendisidir. Anketler gösteriyor ki bütün endüstri dallarında fiyatlar yükselmektedir. Fıat fiyat dalgalanmaları da o nisbette büyüktür. Bunun iki sebebi vardır:

a) Trust'lerin önünde daima bir yarışma tehdidi vardır. Bazı trustler istihsalin ancak muayyen bir yüzdesini birleştirirler. Piyasanın mutlak hakimi değildirler. Bu yarışma karşısında kalınca tröst'ler satış fiyatını maliyet fiyatından aşağıya indirirler. Bunu şüphesiz yarışmayı ortadan kaldırmak için yaparlar. Yarışmaya kalkınca tarifeleri yükselir. Bu suretle trust fiyatları daima büyük dalgalanmalar gösterir.

b) Bir de yarışmanın tamamen dışında olan bir sebep vardır: Tröstleri kuranlar, mümkün olan bütün fiyatlar arasında kendilerine en çok

kâr getirecek olanı ararlar. Meselâ petrol trust'u litresini kaçâ satması lâzımgeldiğini aramış ; ve üç fiyat arasında kararsız kalmış olsun. Hiç kimse peşinden hangisinin daha kârlı olduğunu söyleyemez. Çünkü bu üç fiata göre satılan miktarın ne olacağını bilmiyoruz. Olabilir ki en yüksek fiat trust için kârsızdır. Çünkü tüketimin birdenbire azalmasına sebep olmuştur. O zaman tecrübelerden sonra en elverişli fiat bulunur ki, bu da fiat dalgalanmasını doğurur.

Trust'ler adeta devlet içinde devlet gibidir. Sermayenin fazla birikmesi ile kalmayıp aynı zamanda idarî merkezîyetleri ve teşkilâtları sayesinde bir çok teşebbüsleri ele geçirir. Bunun için devletler bunlara karşı tedbir almaya mecbur olmuştur. Kanunlarına statüler koymuşlar; idarî, hukukî tahditler yapmaya çalışmışlardır. Fakat trust'ler merkezî teşkilatları sayesinde matbaalar, gazeteler, hattâ siyasi partiler kurarak, bazı şartlar altında gündeliği yükselterek, mesken kooperatîverileri yaparak efkârı umumiyeyi kendi taraflarına çekmeye, hatta siyasi hakimiyeti elde etmeye muvaffak olmuştur. Trust'lerin bu kudertinden dolayı Amerikada *Roosevelt tecrübesi* diye tanılan tecrübe meydana çıkmıştır. Roosevelt siyaseti, kesif buhrana karşı mücadele ile baş adı. 1933 de bu siyaset vasıtaları para ve banka idi. Bunun için doların *dévaluation* unu temine çalışdı. Fiatların umumi yükselmesi borçların hafifletilmesi de vasıtaları idi. Roosevelt aynı zamanda gündeliklerin yükseltilmesini de istiyordu. Bu suretle halk tabakasının satın alma kudretini arttırmaya çalışıyordu; kendisine bu hususta Ford gibi bazı kuvvetli teşekkülleri *maddeten* ve *manen* yardım ediyordu. Fazla istihsal buhranını böylece menfi bir şekilde önledi. Aynı suretle iç pazarda istihsale yeni mahreçler açmak gayesini takip ediyordu. Bumaksatla işçi gündelikleri yükseltildi. İşçi sendikalizm sistemli bir surette kuvvetlendirildi; ve devletin dayandığı noktalardan biri haline getirildi. Satın alma iktidarının arttırılması için başta Ford gelmek üzere birçok teşebbüslerle birlikte faaliyete girişildi. Roosevelt, trust'lere karşı kanunun *tadil ve takviye* edileceğini ilan etti. Fakat bu tadilat hiç bir zaman tamamen yapılamadı. Ancak "kontrollü anlaşma,, denilen ve yine trust'lerin zımnî hakimliğine dayanan mutedil bir uzlaşma (compromis) şekline girilebildi. İşte bu günkü hakim demokrasi iktisadının umümi kadroları.

İşçi hareketleri:

Kollektif işçi hareketleri istihsal ve endüstriyi sarsan hukukî ve teknik istihalelerin doğurduğu bir neticedir. Bu istihaleler işçi hayatında birbirine bağlı iki hadise zümresi meydana getirmiştir:

1 — işçilerin çok geniş usine'lerde toplanması yeni bir hayat tarzı, yeni bir psikoloji yaratmıştır ki, bu da sınıf şuurudur. Birlikte yaşayan işçiler kendilerini birbirlerine yakın his etmişlerdir. Günün birinde usta olmak ümidini kayb ettikçe, bu vaziyet işçilerin maddî ve psipolöjik bakımından birbirlerine bağlanmalarına sebep olmuştur. Bu suretle ortaçağ iktisadında usta, kalfa ve çırakları birbirine bağlayan kapalı meslek teşkilatları yerine işçilerle patronları karşı karşıya getiren sınıf teşkilatları doğmaya başlamıştır.

2 — Büyük endüstrinin gelişmesi yüzünden 19 uncu asrın ilk yarısından beri çok şiddetli işçi şikâyetleri yükselmeye başlamıştır. Bilhassa 19 uncu asrın sonlarında liberalist iktisadın hakim bulunduğu memleketlerde bu hadisenin çok büyümüş olduğu görülüyor. Bu tarz şikâyetlerin teşkilatlanarak cereyanın siyasi parti halini alması en çok İngilterede olduğu gibi, ondan sonra sırasıyla Fransa, Almanya, İtalya, Amerika ve diğer memleketlerde de çoğalmıştır. Bu iki hadise işçi ve patron teşkilatlarının doğmasına ve bunların mücadele temeli olmalarına sebep olmuştur.

İşçi istihsal cemiyetleri: - Bu cemiyetler işçilerin başlarında bir patron olmaksızın, kendi aralarında anlaşmak suretile yaptıkları bir birleşmedir. Kapitalist bir teşebbüsün içinde birbirinden ayrı iki unsur vardır: Bir tarafta teşebbüs sahibi tarafından ortaya konan sermaye ve öte tarafta işçinin ortaya koyduğu el işi. Yani bunlarda hissedarlar ve işçi aynı insan değildir. İşçiler işlerinin bedeli olarak bir gündelik alırlar. Bütün masraf ve gündelik çıkdıktan sonra geri kalan hissedarlar arasında bölünür. Bu, sermayenin geliridir. İşçinin geliri sabit olduğu halde, bu geli. değişmektedir: En çoğa çıkabilir ve sifıra düşebilir.

İşçi istihsal cemiyetinde ise vaziyet büsbütün ayırdır. Teşebbüsün iki unsuru, sermaye ve iş, aynı elde birleşmiştir. Aynı kimseler hem işçi hem kapitalistdirler. İşçiler sabit bir gündelik alacak yerde, istihsal masrafından fazlasını aralarında paylaşırlar. Adi teşebbüste işçi gündeliğinden emin olduğu halde burada teşebbüs iyi giderse fazla kazanır, fena giderse kayb eder, hatta tamamen mahvolabilir.

İşçi istihsal cemiyeti tamamen demokratik bir idareye benzetilebilir. Bunun için bu nevi cemiyetler hem Stuart Mill gibi ferdçiler, hem de Fourier gibi sosyalistlerin senpatisini kazanmıştır. Bu nevi cemiyetlere çoğu kere istihsal kooperatifleri de denir. Bunların başlıca iki esaslı vasfı vardır:

a) Kapitalist teşkilatlarda ayrı ellerde olan fonksiyonlar aynı insanda toplanmıştır;

b) Sermayeden fazla olan kazanç unsuru hissedarlar arasında müsavi olarak bölünmüştür.

Bu nevi teşekküller 19 uncu asır sonlarından beri çok yayılmaktadır. Bilhassa küçük burjuvazisi ve memur sınıfı kapitalist tahakkümüne karşı birleşmek ihtiyacını hisseden memleketlerde, yahut işçi durumu az çok tefrikan elverişli olan ilerlemiş cemiyetlerde kolaylıkla tatbik edilebilir. Bu teşekkül için iki şartın birleşmiş olması lâzımdır:

1 — Hiç bir gündelikçi tutmamalıdır. Kooperatif içinde bizzat çalışanlar mutlaka hisse sahibi olmalıdırlar.

2 — Aralarında sırf sermayesi olup çalışmayanlar da bulunmamalıdır. Vakıa tecrübeler gösteriyor ki bu nevi teşebbüsler çok güç gerçekleştirmektedir. Kooperatiflerde hiç bir gündelikçi olmaması hemen kabildir. Kooperatifi kuranlar bilhassa memurlar ise, gündelik işleri mani olduğu için çoğu kere kâtip, müstahdem, vesaire.. kullanmak zarurî olur. Bu suretle de kaide dışına çıkmış olur.

Sonra bir de bu nevi kooperatiflerde iktisadî iş dalgalanmalara uğruyor: Ölü veya verimli devirleri oluyor. Eğer bütün çalışanlar hissedar iseler işsizlik zamanında aç kalmaları lâzımgelir. Bunun için hissesinden fazla çalışan ve para alanların bulunması zarurî oluyor. Umumiyetle işçinin fazla sermaye biriktirmesine imkân yoktur. Ortaya koydukları işi yürütmeye kâfi değildir. Dışardan kapitalistlere ihtiyaçları olacaktır. Bir de eğer bir fert uzun zaman hem hissedar hem işçi ise ihtiyarlayıp çalışmayacak hale gelince, hissedarlık hakkını alarak kooperatiften çekilmesi lâzım gelecektir.

O zaman bunlar çalışmadıkları halde hisselerini muhafaza ederlerse yine iş ve sermaye ayrılmaya başlayacak ve kooperatifi kapitalist istihisalden ayıran esaslı karakter kaybolacaktır. İşte bütün bu sebeplerden dolayı, yukarıda gördüğümüz iki prensibe daima riayet edilmektedir..

Fransada 1915 kanunu ile kabul edilen işçi istihsal cemiyetleri istisare odası, bir takım kaideler koymuştur:

1 — Bir cemiyet dışardan kapitalist getirdiği halde, yine istihsal kooperatifi olarak kalabilir. Şu şartla ki, bu gelenlerin sayısı, sermayenin üçte birini geçmemelidir.

2 — Teşebbüs zarurî vaziyetlerde tamamlayıcı gündelikçi kullanabilir.

1835 den beri ilk defa Fransız ideolog sosyalistlerinden Saint Simon'un tesiriyle ilk istihsal kooperatifleri vücade gelmiştir. 1831 de bir marangoz kooperatifi, 1834 altın mücevherat kooperatifi kuruldu. 1848

inkilâbî kooperatiflerin birden bire artmasına sebep oldu. Bu devir de-demokrasi ruhunun asıl gelişme devri idi. 1848—49 da 300 istihsal kooperafi açılmıştır. Bunun bir başka sebebi de millet meclisinin bu cemiyetler için 3 milyon franklık bir subvention ayırmasıdır. Fakat bu hareket saman alevi kadar kısa sürdü. 1856 da kooperatiflerin sayısı dokuza düştü. 1865de kooperatif zihniyeti Avrupada ikinci defa olarak inkişafa başladı. 19 nncu asır sonunda hareket tekrar durdu. Fakat 20 inci asır başında üçüncü bir inkişaf görüldü. (1900 de Fransada 247 kooperatif vardı.) Ondan sonra tedrici bir yükselişe karşılaşıyoruz: 1914 de 450, 1929 da 603, 1936 da 900 e yakın kooperatif görülüyor. O tarihten beri hareket çok hızlanmış. Fakat dikkat edilirse bu yükseliş daimi Fransada göz önüne alınmıştır. Çünkü Fransa küçük sermayeli memleketdir. Büyük teşebbüslerin nüfuzu altında kesif işçi kütleleri yoktur. İşçiler daha kolay hürriyetlerini kazanırlar. Çok ezici olmayan patron sınıfına karşı teşkilatlanmak imkânlarını bulurlar. Bu sayede Fransada kooperatifler inkişaf ettiği gibi, buna dayanan siyasî partiler ve ideolojiler de yer bulabilmiştir. Meselâ solidarizm, kolektivism, liberal sosyalizm, radikal sosyalizm gibi partilerin beşiği Fransa olması bundandır. İngilterede daha ziyade istihlak kooperatifleri inkişaf etmiştir. Almanyada ve Amerikada ise bu teşekküller daha azdır. Fransa ideolog sosyalistleri Fourier, Saint Simon, Louis Blanc Blanqui, Babeuf, Proudhon, hep bu iktisadî bünyenin zihniyetini muhtelif tarzlar ve nisbetlerde müdafaa etmişlerdir.

İşçi istihsal cemiyetlerinde muvaffakiyetsizliğin başlıca sebepleri de şunlardır:

1 — İlk zorluk, başlangıcından işletme için zarurî olan sermayeyi elde edememekden ileri geliyor. Umumiyetle işçi bu sermayeyi tedarik etmekte değildir. Ona devlet yardım eder; bankalar kredi verirler. Sırf bu iş için devlete bağlı ziraat ve kredi bankaları kurulmuştur. Kooperatifler devlet subvention ile işe başlarlar. Fakat bunun da bir çok mahzurları vardır: kooperatif her zaman borcunu ödeyemez. Bunun için devamlı olarak yardım ve subvention'u görmeleri güçtür.

2 İkinci zorluk teşebbüsün idaresine aittir. Bir cemiyetin yürüyebilmesi için, onun bütün işçiler tarafından idare edilmemesi lâzımdır. Eğer Herkes emir vermeğe kalkarsa, bu hâl anarşiye sebep olur. Bundan dolayı iş ve sermaye sahibi olan işçiler, aralarından bir müdür seçerler. Bu seçmede en kabiliyetli birini seçecekleri şüphelidir. İşçilerden bir çoğu işi beceremediği halde baş olmak ister. Bu yüzden birçok kooperatiflerin az sonra parçalandığı, yıkıldığı görülmektedir.

3 — Sermaye ve idare işi hal edilmiş olsa bile, devamlı bir müşteri bulmak meselesi meydana çıkar. Kooperatif daima bu müşküller içinde dir. Muvaffak olursa sermayesini ve faaliyet vasıtalarını arttırır. Prensibe sadık kalmak için, iş görmeyen sermayedarları içeriye almaması lâzımdır. Fakat sarmayenin inkişafı buna meydan verir. Şekil de kooperatif olmaktan çıkar. Bu sebepten birçok kooperatifler ya kapanmaya yahut şirket halini almaya mecbur olmuştur. Kooperatifin şirket olması demek kapitalist tezinin galebe çalması demektir.

El işi kooperatifi : — Doğrudan dopruya işçinin el işlerini birleştirmelerinden ibaret olan bu daha radikal şekli müdafaa edenler başlıca iki fikre dayanmaktadırlar.

1 — Gündelik rejimi bozulmuştur. Bugünkü cemiyetlerin piskolojik şartlarına uymamaktadır.

2 — İşçiler kâfi derecede teknik bir bilgiye sahip olmadıkları için bilhassa büyük bir teşebbüsü idare edecek halde değildirler. İşçi ancak kendi işinin teknik hazırlığını yapabilir. Teşebbüsün sırf iktisadî organizasyonu, bunun ihtisas işindedir. Meselenin pratik olarak halli el emeği, el işi kooperatifleridir ki, bunlara *komandit* de denir. Burada kapitalist patron yine kalır ve ticari rolünü muhafaza eder. Bilhassa müşterilerle temasa giren odur. Bu tarzda matbaacılık, müretteplik, lokomotif tekerleği, madencilik, tipografi, vesaire.. kooperatifleri kurulmuştur.

Bu tarzın en mükemmel örneği Çekoslovakya'daki Batı komanditidir ki meşhur bir kundra müessesesidir. Fakat bu teşekkülün sermaye ve iş ihtilâfından doğan içtimaî tezadları hallettiği ve edebileceği söylenmez. Bu teşekküller muvaffak oldukça yeni sermayedarlar yetiştirirler. İşçiye daha iyi ve daha emin bir vaziyet temin etmiş olmaları da kat'i değildir.

İŞÇİ SENDİKALARI: İş nizamnamelerinin tesbitinde oynadıkları rolle, yeni bir içtimaî reform yapmak yolundaki hareketleri ile işçi sendikaları bir asırdan beri garpte büyük bir rol oynamaktadırlar. İngilterede Syndicat hareketinin ilk âlâmetleri 16 ıncı asırda görünüyor. Hakikî gelişmesi 18-19 uncu asır'ara aittir. Yani merkezleşmiş mekanik büyük endüstrinin doğuşuyla paraleldir.

İşçi sendikalarının gelişmesi, büyük istihsal memleketlerinde umumî vakadır. 19 uncu asır liberal iktisadında endüstrileşme başlayınca Syndicalisme de doğmuştur. Fransada bunlara syndicat, İngiltere, Ame-

rikada Trait d'union, Almanyada Gewerbschalten adları verilmektedir. Fakat farkları yalnızca isimden ibaret olmayıp, teşkilât ve bünye bakımındandır. Aralarında büyük farklar vardır. Amerikada işçi kuruluşları daha teşkilâtli ve merkezidir.

Orta çağın Corporation sistemi kalkınca, Fransız inkılabı Le Chapelier kanunu ile işçi toplanmalarını menetmiştir. Bu madde tekrar korporasyonlara dönmek korkusundan ileri geliyordu. 1810 kanunu da bu maddeyi teyit etti. Fakat bu ve daha bir çok kanunlar meslekî işçi cemiyetlerinin doğmasına mani olamadı. Bu teşekküller ilk zamanlarda gizli olarak doğuyordu. Bazıları Compagnonage şeklini aldı. 1848 inkılabı bu teşekkülleri meşrulaştırdı. Fakat hükümet darbesinden sonra yasaklar tekrar başladı. Liberal imparatorluk 1852 de yeni müsaadeler verdi. 1884 de Pariste 200 işçi sendikası vardı. 1920 kanunu eski kanunu tâdil etti. Hukukî imtiyazları arttırdı. Sendikalara, işçi cemiyetlerine yardım için ucuz mesken yaptırmak vesaire.. hakları verdi. Hatta bazı ticarî teşebbüslere girişmesine müsaade etti.

20 inci asrın başında sendikalar çok büyüdü. Bununla beraber bütün işçilerin % 12 sini ancak tutuyordu. Ayrıca bu yüzde nisbeti muhtelif endüstri dallarında çok farklı idi. Meselâ madenlerde yüzde 33 idi. İngilterede 1914 de sendikaya girmiş olan 4 milyondan fazla işçi vardı. Almanyada da rakam buna yakındı. Her yerde Syndicat'lerde meslek hâkimiyetini ele geçirmek temayülü başladı. Sendikalar yalnız kendi uzuvlarının menfaati için hareket etmiyor, fakat bütün meslek ve sanat için hareket ediyordu. Syndicalisme bu sayede nazari iktisat sahasında olduğu gibi siyasi sahada da nüfuz kazandı. George Sorel, Paul Bureau, Paul Boncour gibi tararafdarlar buldu.

Sendika kuvvetlerinin merkezleşmesi: — 1884 de Valdec-Rousseau sendikalarının bütün cemiyete yayılmasında ısrar ediyordu. Bu fikir git-tikçe gerçekleşti, ve üç katlı bir birlik doğdu.

1 — Altda ve en aşağıda münferit sendikalar

2 — Onun üzerinde iki federasyon ki biri *coğrafi plân* öteki *meslekî plâna* göre kurulmuş idi. Coğrafi plânda temel *iş federasyonu* idi. Ora da muhtelif mıntakaların sendika uzuvları toplanıyordu. Sonra bunlar birleşerek vilâyet birlikleri meydana getirdi.

Meslekî plânda kabul edilen ilk tarz *zanaat federasyonu* idi. Bu ayrı meslekten olan işçileri bir araya getiriyordu. Sonradan buna *endüstri federasyonu* tercih edildi. Aynı iptidaî istihsal maddesine dayanarak muhtelif teknik zanaatler birleştirildi; meselâ yeraltı federasyonu, inşaat federasyonu gibi..

3 — Departman birlikleri ve endüstri federasyonlarının üzerinde C G T kuruldu. Bütün federasyon sendikaları oraya girdiler. Her sendikanın tek reyi vardı. Bu asır başında federasyonun başkanı reformist Syndicalisme in başkanlarından olan Auguste Keufer idi. Bu zat *nisbî temsil* usulünü teklif etti Fakat bu teklifi inkılâpçı sendikaların talebi üzerine red edildi.

Sendika birliğinin fenalıkları: Birinci dünya harbinden sonra C G T nin iki milyon kadar mevcudu vardı. Başvekil Clemenceau teşkilâta büyük bir ehemmiyet veriyordu. Fakat 1923 den sonra Syndicalisme gerilemeğe başladı.

1 — 1920 de umumî grev hükümetin ve efkârı umumiyenin şiddetli mukavemetine uğradı. Muvaffakiyetsizlikle neticelendi.

2 — 1921 de Seine mahkemesinin bir hükmü işe karıştı. Bu hüüm C G T yi reddetti. Çünkü teşekkül parlâmentoya rakip olacak bir hale gelmişti.

3 — Bir de yeni bir mesele meydana çıktı: Bu da C G T nin Moskova enternasyonaline iğreti olarak bağlanması idi. Çoğunluk bunun aleyhine ve Amsterdam enternasyonaline bağlanma lehine karar verdi. 1922 de C G T kendi içinden ayrılan C G T U ile iki kısma bölündü. 1936 da iki rakip parti tekrar birleşti ve coalition hükümetine temel olmaya çalıştı ise de neticesiz kaldı.

Bu teşekküller dışında Avrupada hristiyan işçileri federasyonu, patron sendikaları ve patron syndicalisme'î varsa da ötekiler kadar kuvvetli değildir.

Sendikaların doğurduğu en mühim hadise greve dir. Mevzî grevler büyüyerek umumî grev, ve onlar büyüyerek siyasi grev şeklini alır. Eski kanunlar grevi yasak ediyordu. Fakat 1864 kanunu işçiye grev hakkı verdi. Buradan, büyük bir hukukî ihtilâf çıktı: hukukçular bunun lehinde ve aleyhinde olmak üzere ikiye ayrıldılar. Grev hakkı, kanunî olan iş mukavelesini bozduğu için bunu bir kısmı gayri hukukî saydılar.

Kollektif iş mukaveleleri:

İktisadî tekâmül ile hukukî mevzuat arasındaki bir çatışma üzerine iktisadî tekâmüle uygun yeni bir takım hukukî mevzuat (statut) doğmaya başladı ki, bunlar "kollektif iş mukaveleleri," dir. Artık bunlar bir işçi ile bir patron arasında değil, fakat bir işçi kütesinin murahhasları ile bir kaç patron arasında akdedilmekte olan mukavelelerdir. İktisadî rolleri çok büyüktür. İşçi, şartlarını patronlara bazan zorla kabul

ettirebilir. Bu tarzda mukavelelerin çoğalması esaslı bazı değişikliklerin doğmasına sebep oldu:

1 — İşçi ile patron arasındaki müsavatsızlık azalmaya yüz tuttu.

2 — Sendikaya girmiş işçilerin az gündeliğe razı olması yüzünden rekabet kaybolmaya başladı. Bu vaziyet sendikaların mukavemetini kırdı ve umumiyetle gündelik seviyelerinin düşmesine sebep oldu.

3 — Mümtaz (*qualifié*) işçi ile mümtaz olmayan işçinin gündeliği arasındaki fark nisbeten azalmıştır.

4 — Grevlerin sayısı azaldı. Kollektif mukavele nizamnameleri bu hususda esaslı rol oynadı. Hususî hukuk âlimleri buna şiddetle hücum ettiler. Buna karşı âme hukuku nazariyecileri, meselâ Duguit de onları müdafaa etti. Büyük demokrasiler bundan istifade ettiler. Baskı rejimini kullanan totalitaire devletler bunu devletleştirdiler. Sovyet Rusya bunu geniş bir organizasyon haline getirdi. Fakat bu teşekkülün sui istimalinden “devlet korporatizmi,” doğdu.

1) Faşist İtalya 1926-27 kanunlarında bu teşekküle büyük bir yer ayırdı; ve kanun *meslek kanunu* şeklini aldı.

2) Hitler Almanyası 1934 kanunu ile yeni Charte nizamnamesini koydu; bu suretle kollektif mukaveleler aleyhinde bulunduğunu gösterdi. Bu suretle 1927 İtalyan iş kanunundan esaslı surette ayrıldı.

Almanya'da her endüstri teşebbüsünün bir itimat şurası vardır. Hakikatta bu şuralar teşebbüsün hakikî mümessili değildir. Zira uzuvlarının listesi bizzat patron tarafından ve nasyonal sosyalistler murahhas ile uyuşarak verilmiştir. Bu suretle kurulan listeler gizli bir seçme ile işçinin reyine dayanacaktır. Fakat hakikatte 1935 denberi intihaplar olmadı. İtimat şuralarının salâhiyetli bir memuru vardı ki, bu iş nazırı tarafından tayin ve murakabe edilen iş komiseri idi. Bu zat itimat şurasının faaliyetine nezaret ve onu kontrol eder. Hasılı Weimar Almanya'sında mühim bir inkişaf kazanmış olan kollektif mukaveleler Hitler Almanyasında aynı ehemmiyeti ve muvaffakiyeti kayb etmiştir. Bu rejim onları birdenbire kaldırmadı ise de, tedrici olarak lağvetmeğe doğru gitti. Onun yerine iş komiseri tarafından idare edilen kollektif nizamnameler kaim oldu.

Faşist İtalya ve Hitler Almanyası kollektif iş mukaveleleri meselesinde ayrı ayrı yollardan aynı neticeye vardılar. Zahirde İtalya onları muhafaza ediyor ve kuvvetlendiriyor gibi görünüyordu. Almanya ise hücum ediyor ve kaldırıyor. Hakikatte her iki memlekette syndicalisme, sendikalar arası uyuşma kayb oldu; ve yerine mukavelevî (*contractuel*) olmakdan ziyade idarî olan yukarıdan kontrollu sıkı meslek nizamnameleri geçti.